

ADALÉKOK SZÉCHÉNYI FERENC CENKI KERTJÉNEK TÖRTÉNETÉHEZ¹

SUPPLEMENTS TO CURRENT RESEARCH ON THE GARDEN OF FERENC SZÉCHÉNYI AT CENK¹

SZERZŐ/BY:
MOHAY BORBÁLA

A nagycenki kastély kertje a 18-19. század kertkultúrájával foglalkozók kedvelt témája, ahogy Széchényi Ferenc (1754–1820) személye is népszerű a századfordulás arisztokrata kutatások szempontjából. A cenki főúr kertjének korabeli történetéről és sajátosságairól részletes elemzés mindeztáig nem született. Fraknói Vilmos, Széchényi Ferenc első és máig egyetlen monográfiája csak a főúr kertépítő tevékenységének kezdetére tér ki egy-két általános megállapítás és esetleges konkrétum erejéig.² Bártfai Szabó László már részletesebben, a családi levéltárra nagy mértékben támaszkodva írja le, hogy Széchényi miként foglalkozott kertjével élete során, a kert szisztematikus leírását azonban nem adja meg.³ Örsi Károly több rövid összefoglalóban dolgozta fel átfogóan a kert történetét, de a térképeken, tervrajzokon túl más forrásra alig hagyatkozott, s így megállapításai meglehetősen általánosak.⁴ Fatsar Kristóf Örsinél részletesebben és érzékenyebben elemzi a tervek egy részét,

ezek azonban többnyire a Széchényi Ferenc birtokosságát megelőző időszakhoz kötődnek.⁵ Ugyanő, illetve Sisa József az angolkert szempontjából elsősorban az eszmei kapcsolatok, hatások feltárását kísérlik meg, nagy jelentőséget tulajdonítva az arisztokrata nyugat-európai utazási élményeinek.⁶ Galavics Géza egy korabeli folyóirat tudósítását alapul véve a kert reprezentációs szerepét domborítja ki.⁷ A Nagyccenkkal foglalkozó helytörténészek, Keszei Dénes és Kenessei Károly elsősorban a földesúri birtok történetét vázolják fel, és a főúri kertet is ebbe az alapvetően gazdaságtörténeti kontextusba ágyazzák.⁸

Látható tehát, hogy az eddigi kutatások a nagyccenki kert 18–19. század fordulójához kötődő sajátosságait csak részlegesen tárták fel. Ezt a hiányt kívánja pótolni e tanulmány. A Széchényi család törzslévél-tárának⁹ számos csomóját áttekintve az eddigieknél részletesebb, átfogóbb képet alkothatunk a cenki kastély kertjéről, a kertben történt változásokról – s beleláthatunk,

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Balogh Piroskának, Csepely-Knorr Lucának, Magassy Lajosnak, Magyar Attilának, Móga Zsófiának és szilágyi Kingának a szakmai és nyelvi segítségért. A Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram keretében jelenleg zajlik a nagyccenki épületegyüttes és a kert tudományos dokumentációja, így a közeljövőben további eredmények várhatók a témában.

² Fraknói Vilmos: *Széchényi Ferenc 1754–1820*. Budapest, 2002 (1902). 118.

³ Bártfai Szabó László: *A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchényi család története*. II. kötet, 1733–1820. Budapest, 1913. 447–448, 461–466.

⁴ Örsi Károly: *A nagyccenki kastélykert története*. Műemlékvédelem. 1976 (XX. évf.) 1. sz. 4–12. Örsi Károly: *Győr-Sopron megyei történeti kertek és az első, történeti kertekkel foglalkozó nemzetközi kollokvium*. Magyar Műemlékvédelem 1973–1974. Budapest, 1977. 281–297. Örsi Károly: *Nagyccenk – kastélypark*. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 72.) Budapest, 1981.

⁵ Fatsar Kristóf: *Magyarországi barokk kertművészet*. Budapest, 2008. 161–165.

The garden of the Castle of Nagycenk is a popular topic among researchers of garden culture in the 18th and 19th centuries, as Ferenc Széchenyi's (1754–1820) character is also a favoured subject for studies on aristocracy at the turn of the century. However, no studies so far have investigated the contemporary historical background and peculiarities of the garden of Cenk. Vilmos Fraknói,² the first and still only monograph of Ferenc Széchenyi, makes only a few general statements about the beginning of Széchenyi's gardening activity. László Bártfai Szabó³ describes in more details – relying heavily on the family archives – how Széchenyi worked on his garden during his life, however, he does not give a systematic description of the garden. Károly Örsi⁴ analysed comprehensively the history of the garden in several brief summaries, but his work is mostly based on maps and plans, therefore his findings are rather general. Kristóf Fatsar's⁵ work is a more sensitive one, however, the analysed plans relate to the period

before Ferenc Széchenyi became the proprietor. Kristóf Fatsar and József Sisa⁶ attempt to explore the ideological relations and influences regarding the English garden, and they attach great importance to the travel experiences of Széchenyi in Western Europe. Géza Galavics⁷ gives details of the representative role of the garden on the basis of a report in a contemporary journal. Dénes Keszei and Károly Kenessei⁸ – local historians of Nagycenk – outline the history of the landlord's estate, and they interpret the Countic garden in a basically economic-historical context.

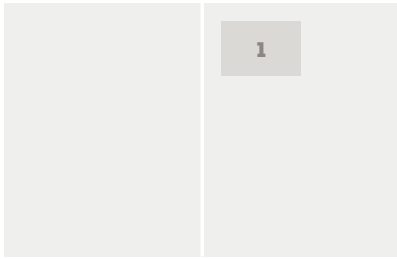
Overall, studies done so far give only a partial overview of the peculiarities of the garden of Nagycenk at the turn of the 18th and 19th centuries. This study intends to fill this information gap. After reviewing numerous documents of the archives⁹ of the Széchenyi family, we are able to get a more detailed and comprehensive picture of the garden of Cenk and the changes in the garden, as well as we can get an insight into how the

1 I would like to say thank you to Piroska Balogh, Luca Csepely-Knorr, Lajos Magassy, Attila Magyar, Zsófia Móga and Kinga Szilágyi for their professional or linguistic help. The National Castle Program currently presents a scientific documentation of the Széchenyi Castle and Garden of Nagycenk so further results can be expected in the near future.

2 Vilmos Fraknói: *Széchenyi Ferencz [Ferenc Széchenyi] 1754–1820*. Budapest, 2002 (1902). 118.

3 László Bártfai Szabó: *A Sárvár-Felsővidéki gróf Széchenyi család története. II. kötet, [History of count Széchenyi family of Sárvár-Felsővidék, vol. 2.] 1733–1820*. Budapest, 1913. 447–448, 461–466.

4 Károly Örsi: *A nagycenki kastélykert története [History of the castle garden of Nagycenk]*. Műemlékvédelem 1976 (XX. évf.) 1. No. 4–12. Károly Örsi: *Győr-Sopron megyei történeti kertek és az első, történeti kertekkel foglalkozó nemzetközi kollokvium [Historical gardens of Győr-Sopron county and the first international examination on historic gardens]*. Magyar Műemlékvédelem 1973–1974. Budapest, 1977. 281–297. Károly Örsi: *Nagycenk – kastélypark [Nagycenk – castle garden]*. (Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 72.) Budapest, 1981.

1. kép/pict.:

Nagy- és Kiscenk az első katonai felmérés térképén, 1782–1785 / Nagyencn and Kiscenk on the map of the first military survey, 1782–1785 (FORRÁS/SOURCE: B 1X/A 527.)

hogy a főúr miképpen gondoskodott kertjéről három és fél évtizeden keresztül. A korabeli szövegeket a már ismert tervek¹⁰ mellé kontrollforrásként téve rekonstruálhatjuk, hogy a tervekből mi valósult meg, illetve beazonosíthatjuk a szövegekben emlegetett kerti elemeket. Leopold von Rankénak a történet-tudományban már megszokott (sőt meghaladott), de a kerttörténet által még nem teljesen kiaknázott *wie es eigentlich gewesen*-elvét szem előtt tartva széleskörű forrásbázissal – a térképek, tervrajzok mellett épületrajzokkal, akvarellrajzokkal, útleírással, magánlevelekkel, hivatalos gazdasági utasításokkal, sőt verssel is – dolgozunk. A tanulmány tehát egyben módszertani kísérlet: Miképpen járulhat hozzá a kerttörténeti kutatási eredményekhez a történet-szi nézőpont és a történeti módszer?¹¹

Bevezetésként a „cenki kert” fogalma kapcsán néhány megjegyzést kell tennünk. A Széchenyi-kastély Kiscenkhez tartozott, mielőtt az 1893-ban hivatalosan egyesült Nagycenkkel.¹² Saját kertjét és kastélyát a főúr leggyakrabban „kiscenki” vagy „cenki” jelzővel illette, a mai irodalom viszont következetesen használja a – közigazgatásilag precíz – „nagycenki” elnevezést. A „cenki” jelző tehát a közérthetőség és a „benszüllött nézőpont” közötti tudatos kompromisszum kíván lenni.

A „kert” megnevezés kapcsán szintén pontosításra, árnyalásra van szükség. A kerttörténeti szakirodalom¹³ tág értelemben vett művészeti-kulturális alkotásként gondol a kertre, és az adott kultúrtörténeti korszak – esetünkben a felvilágosodás és a romantika – által meghatározott funkciókat tartja szem előtt. A 18–19. század fordulóján azonban

6 Kristóf Fatsar: *European Travellers and the Transformation of Garden art in Hungary at the Turn of the Nineteenth Century. Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes.* 2016 (36) 3. sz. 166–184. József Sisa: *Count Ferenc Széchenyi's Visit to English Parks and Gardens in 1787. Garden History,* 22/ 1, 1994. 64–71. József Sisa: *Landscape Gardening in Hungary and its English Connections. Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae.* 1990–1992 (XXXV). 3–4. sz. 193–206. Széchenyi Ferenc utazásai tekintetében Marczali Henrik közléseire támaszkodnak. *Ld.: Marczali Henrik: Gróf Széchenyi Ferenc utazása Angliában (1787).* Budapesti Szemle 1931. 220. kötet; 638. sz. 26–50, 639. sz. 224–248. Marczali Henrik: *Gróf Széchenyi Ferenc utazásai.* Budapesti Szemle 1936. 240. kötet; 699. sz. 129–151, 700. sz. 291–323.

7 Galavics Géza: *Magyarországi angol-kertek.* Budapest, 1999. 31.

8 Keszei Dénes: *Nagycenk múltja és jelene (monográfia).* Sopron, 1983. Keszei Dénes: *Történetek és leírások Nagycenk múltjából.* h. n., é. n. Keszei Dénes: *Régi és újabb történetek Nagycenk múltjából.* h. n., é. n. Kenessey Károly: *Nagycenk.* (Száz Magyar Falu Könyvesháza. Szerk. Jászberényi Ferencné – Néma Sándor). Budapest, 2002. 44–53.

9 MNL OL P 623 – A sor. A következőkben e formula helyett az SzTCs rövidítést használom. (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára; Széchenyi-család levéltára, Törzslevéltár, Család által rendezett iratok.) Az egyes iratoknak a pontos jelzetét és rövidített címét adom meg. Az eredeti iratokból betűhíven idézek. Felhívom a figyelmet, hogy a feltüntetett forrásoknál sokkal több szöveg hely illusztrálja, alátámasztja az állításokat, terjedelmi okokból kifolyólag azonban jelenleg csak a legfontosabbak idézése lehetséges. A bővebb jegyzetapparátus megtekintése érdekében kérem a kedves olvasót, keressen személyesen.

10 A Széchenyi-levéltárból kiemelt térképek, területrendezési tervek az MNL OL S 83, a tervrajzok, épület-alaprajzok az MNL OL T 21 jelzet alatt találhatóak. Jó részük digitalizált formában is fellelhető a <https://maps.hungaricana.hu/hu/web-oldalon>.

11 Jó példa az effajta „hozzájáráslásra” Kelemen István tanulmánya. Kelemen István: *Adatok a cenki kastélykápolna és remeteség történetéhez.* Soproni Szemle 2011. (65. évf.) 2. sz. 137–155.

12 Kenessey op. cit. 7.

13 John Dixon Hunt: *Figure in the Landscape. Poetry, Painting, and Gardening during the Eighteenth Century.* London, 1976. Újabban például Csepely-Knorr Luca: *Budapest közparképítészének története a kiegyezéstől az első világháborúig.* Budapest, 2016. 7.

Count had taken care of his garden for three and a half decades. We use the contemporary texts as control sources in addition to the already known plans,¹⁰ hence we can reconstruct, what was actually carried out from the plans, and we can identify the garden elements mentioned in the texts. Bearing in mind Leopold von Ranke's principle of *wie es eigentlich gewesen*, which has already been used (or even has become out of date) in history, but has not yet been fully exploited by garden history, we are able to work with a great number of sources - maps, plans, building drawings, aquarelle drawings, travelogues, private letters, official agricultural instructions, and even poems. Therefore, this study is a methodological experiment as well: How can the historian's viewpoint and the historical method contribute to the garden historical research results?¹¹

As an introduction, we need to make a few remarks on the concept of the "garden of Cenk". The Széchenyi Castle originally belonged to Kiscenk, before it officially merged into Nagycenk in 1893.¹² The Count usually used the label "of Kiscenk" or "of Cenk" to refer to his garden and castle, however, today's literature consistently uses the label "of Nagycenk", which is more precise from an administrative point of view. The label "of Cenk" is used here as a conscious compromise between clarity and the original name.

The term "garden" also requires some clarification. As garden is an

5 Kristóf Fatsar: *Magyarországi barokk kertművészet* [Hungarian baroque garden art]. Budapest, 2008. 161-165.

6 Kristóf Fatsar: *European Travellers and the Transformation of Garden art in Hungary at the Turn of the Nineteenth Century*. *Studies in the History of Gardens & Designed Landscapes*. 2016 (36) 3. No. 166-184. József Sisa: *Count Ferenc Széchenyi's Visit to English Parks and Gardens in 1787*. *Garden History*, 22/1, 1994. 64-71. József Sisa: *Landscape Gardening in Hungary and its English Connections*. *Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1990-1992 (XXXV). 3-4. No. 193-206. They build on Henrik Marczali's publication of some parts of the travelling diary. Published by Henrik Marczali: *Gróf Széchenyi Ferenc utazása Angliában (1787)* [Count Ferenc Széchenyi's travel in England]. *Budapesti Szemle* 1931. Vol. 220. No. 638. 26-50, No. 639. 224-248. Henrik Marczali: *Gróf Széchenyi Ferenc utazásai*. *Budapesti Szemle* 1936. Vol. 240. No. 699. 129-151, No. 700. 291-323.

7 Géza Galavics: *Magyarországi angol-kertek* [English gardens in Hungary]. Budapest, 1999. 31.

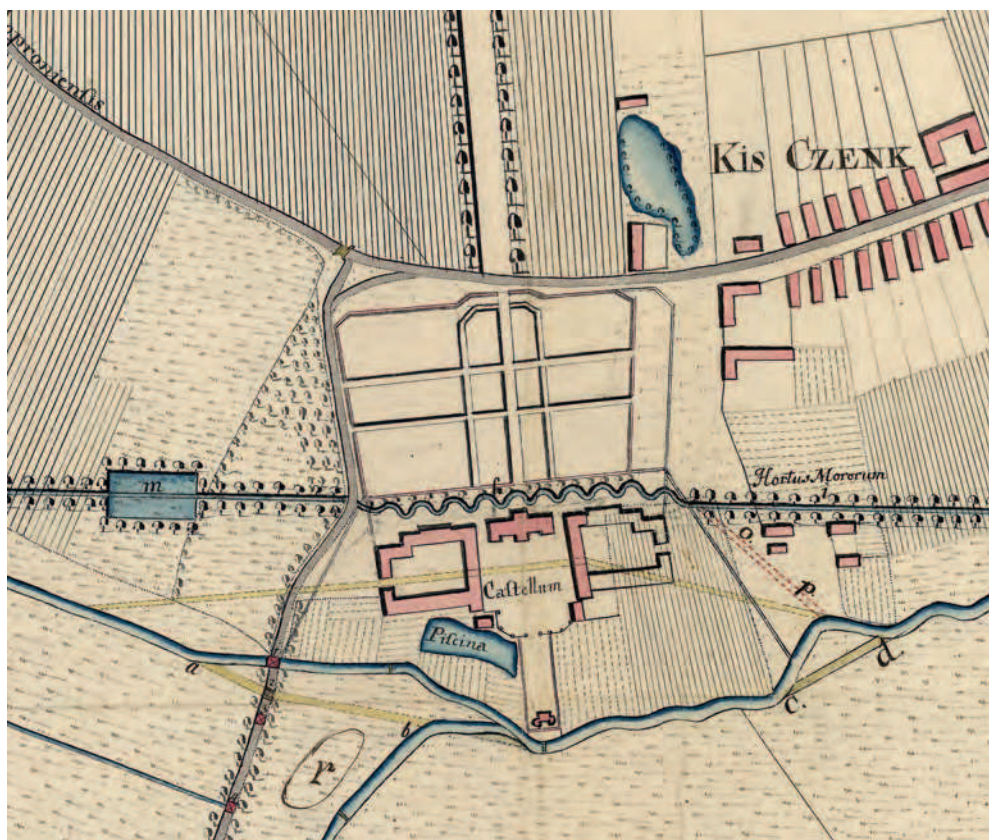
8 Dénes Keszei: *Nagycenk múltja és jelene (monográfia)* [The past and the present of Nagycenk. Monography]. Sopron, 1983. Dénes Keszei: *Történetek és leírások Nagycenk múltjából* [Stories and descriptions from the past of Nagycenk]. no data. Dénes Keszei: *Régi és újabb történetek Nagycenk múltjából* [Old and new stories from the past of Nagycenk]. no data. Károly Kenessey: *Nagycenk*. (Száz Magyar Falu Könyvesháza. Szerk. Jászberényi Ferencné - Néma Sándor). Budapest, 2002. 44-53.

9 HNA P 623 - A sor. [range]. Thereinafter I use SzBR (Hungarian National Archive, Széchenyi family Basic archive, Records ordered by the family) instead of this longer formula. I do not translate archival texts to English as their contents can be found in the main text. For original versions, see hungarian footnotes. SzBR Besides the quoted sources would much more illustrate my statements, but they cannot be published because of content circumscription.

10 See country plans and maps from Széchenyi archive under HNA S 83, and layouts under HNA T 21. For digitalized versions see <https://maps.hungaricana.hu/hu/>.

11 A good example for this kind of contribution is the following: István Kelemen: *Adatok a cenki kastélykápolna és rejtőhely történetéhez* [Details for the history of the castle chapel and reclusory of Cenk], *Soproni Szemle* 2011. (Vol. 65.) No. 2. 137-155.

12 Kenessey op. cit. 7.

leginkább a haszonkertet, a konyhakertet, összességében a ház közvetlen környezetében lévő gazdasági területeket illették a „kert” szóval, és ha a gyönyörködtetés céljából létrehozott kertekre gondoltak, gyakran – de nem minden esetben! – használtak megkülönböztető jelzőt (pl. angulus kert – ami egyben az akkori új kertalakítási stílust, formavilágot és filozófiát is jelezte).¹⁴ A korabeli szóhasználat következtelen volta a mai kutató számára megnehezíti a megértést – nem minden esetben lehet kideríteni, hogy a „kertem” kifejezés alatt Széchenyi Ferenc melyik területet érti. Jelen tanulmányban – szintén köztes megoldást választva – nagyobb hangsúlyt fektetünk az esztétikai, szórakozási, eszmei tartalmakat is megjelenítő kertegységekre, de nem hagyjuk figyelmen kívül a gazdasági célú területeket sem, hiszen a két funkció utólag nehezen választható el élesen, illetve már a korabeli valóságban is helyet kaptak a haszonnövények a díszkertben – a tájképi kert elvével egyébként teljesen összhangban.¹⁵

A CENKI KERT RÉSZEI

A források alapján jól elkülöníthető a kert három fő része: (1) a kastélytól délre a kisebb (angol)kert, (2) a kastélytól északra barokk, majd tájképvivé alakított, nagyobb (dísz)kert, valamint (3) ettől északra, a Fertő irányába futó hársfasor és az allét záró kis liget a remeteséggel. A cikk szerkezetét alapvetően ezek a kertek adják, azokon belül haladunk kronologikus rendben a Széchenyi Ferenc által kezdeményezett változtatásokat szem előtt tartva.

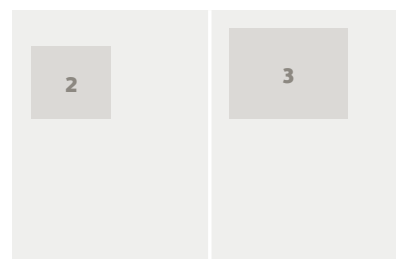
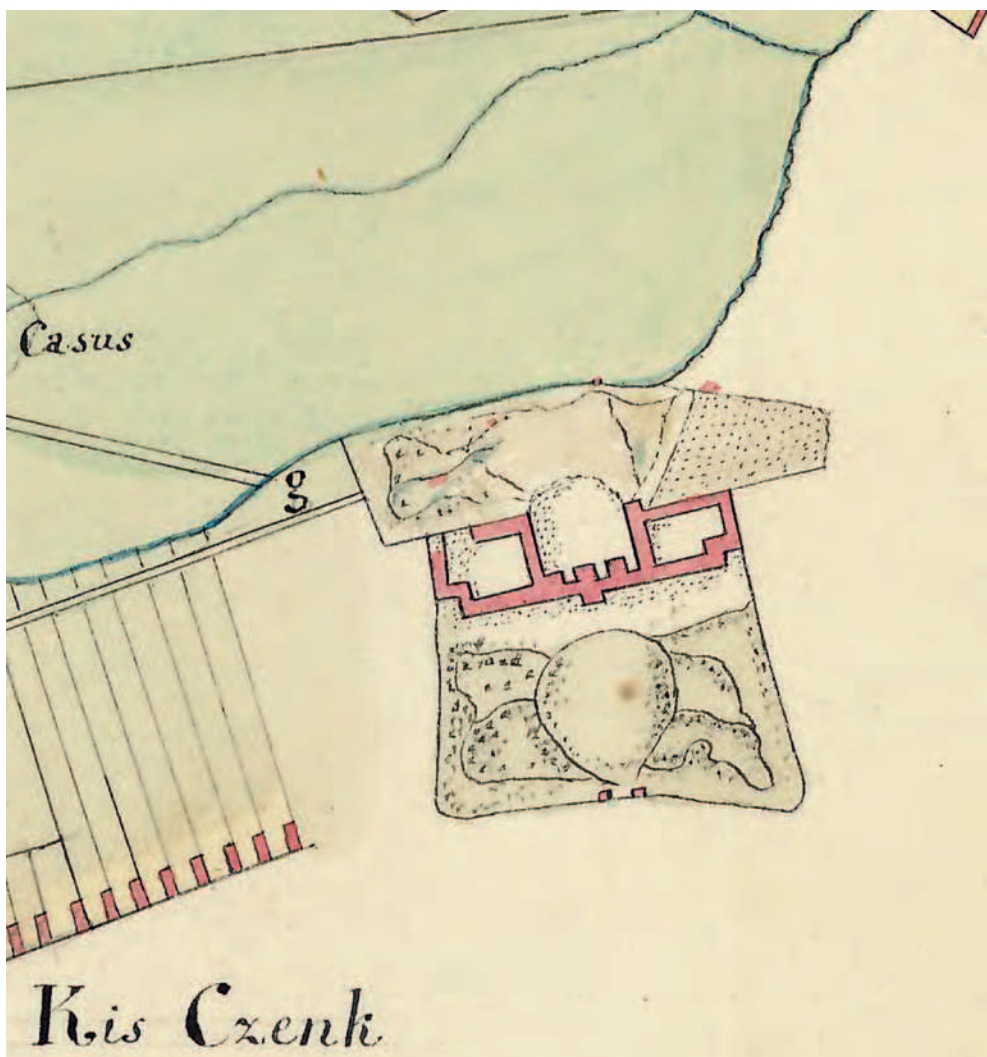
Déli angolkert

Széchenyi Ferenc testvére, József fiatalkori halála után örökölte meg nagybátyja, Széchenyi Antal kiscenki birtokát, és néhány évvel később, 1783 körül ide is költözött családjával.¹⁶ Elsőként a kastélytól dél-délkeletre fekvő térségen fogott kertalakításba. Erről a területről az 1780-as évek előtti időből nem ismerünk térképet, tervrajzot, de minden valószínűség szerint a kastély megépítése óta

¹⁴ Ehhez hasonlóan a kertész is inkább haszonkertész volt konkrét gazdasági és kereskedelmi feladatokkal, nem pedig az esztétikai célokat szem előtt tartó, újabb kertépítészeti áramlatokat követő kerttervező.

¹⁵ Számos gyümölcsfajta termeszették minden kertrészben. SZTCs X. köt. – 11. cs. (450. cs.) 10. sz. 145-148. 1808. *Specification der Obstbäume in Zinkendorf*.

¹⁶ Bártfai Szabó op. cit. 444, Kenessey op. cit. 42. A főúrnak ekkoriban született második gyermeke, Franciska.

2. kép/pict.:

Hegedűs János vízrendezési terve, 1789, részlet / Water regulation plan, made by János Hegedűs, 1789, partial (FORRÁS/SOURCE: MNL OL / HNA S 83 NO. 103/1.)

3. kép/pict.:

Vízrendezési terv Kiscenk és Pereszteg környékén, 1800, fordított (déli) tájolás, részlet / Water regulation plan around Kiscenk and Pereszteg, 1800, southern orientation, partial (FORRÁS/SOURCE: MNL OL / HNA S 83 NO. 100/1.)

artistic and cultural creation, garden history literature¹³ pays attention to the functions determined by the given cultural-historical era, in this case, the era of Enlightenment and Romanticism. Although, the term “garden” was most often used for fruit and vegetable gardens and kitchen gardens – generally, for the horticultural areas in the immediate vicinity of the house – at the turn of the 18th and 19th century, while in the case of pleasure gardens a distinctive label was often used, e.g.: English garden, which also indicated the new garden designing style, patterns and philosophy.¹⁴ The inconsistency of the contemporary vocabulary use makes the comprehension more difficult for today’s researchers – it is not always clear, which garden Ferenc Széchenyi means exactly by saying “my garden”. In this study, we put more emphasis on garden parts that have aesthetic, entertainment and ideological properties, although we will also pay attention to agricultural or horticultural areas, since

a distinction of these two functions may be difficult and artificial. Moreover, crops were present in the ornamental gardens even back then, in complete harmony with the landscape garden principle.¹⁵

PARTS OF THE GARDEN OF CENK

According to the sources, the three main parts of the garden can be distinguished very well: (1) there is a smaller English garden to the south of the castle, (2) a larger Baroque garden – then later turned into a landscape garden – to the north of the castle, (3) and to the north of this garden, a linden tree alley, running towards Fertő region, and terminated by a small grove with a hermitage. The structure of the study is basically given by these garden parts.

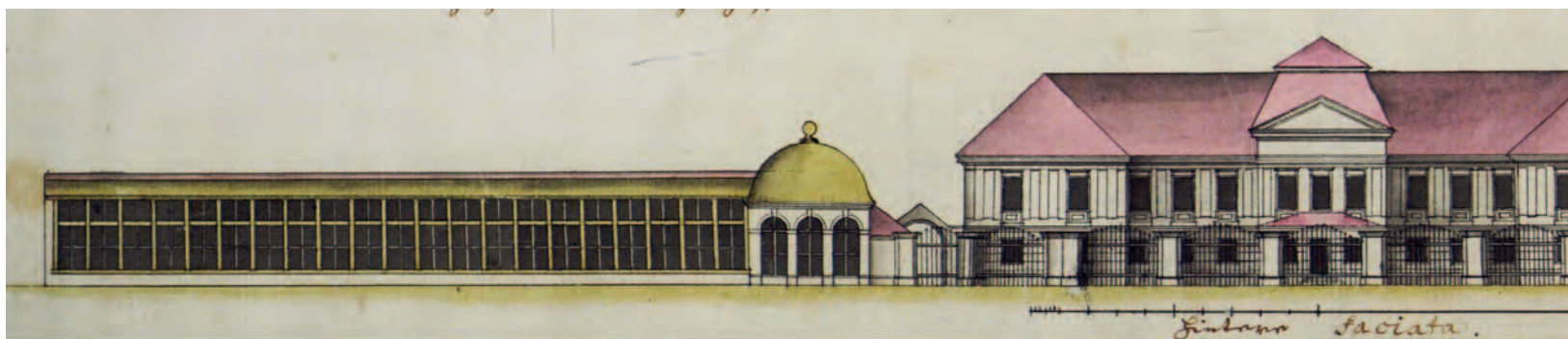
Southern English garden

After his brother, József died at a young age, Ferenc Széchenyi inherited his uncle’s, Antal Széchenyi’s estate at

13 John Dixon Hunt: *Figure in the Landscape. Poetry, Painting, and Gardening during the Eighteenth Century*. London, 1976. Luca Csepely-Knorr, *Barren Places to Public Spaces: A History of Public Parks in Budapest, 1867 - 1914*. Budapest, 2016. 7.

14 Similarly, the gardener was not a garden designer who pay attention to aesthetic aims and new stylistical trends, rather a simple gardener with specific economical and commercial duties.

15 In all the garden parts, several fruit trees were planted. SzBR X. Vol. - 11. fasc. (450. fasc.) 10. No. 145-148. 1808. Specifications of fruit trees in Cenk.

annak kertjéhez tartozott, ahogy az a nagy léptékű első katonai felmérés térképén (1782–1785) is látszik (1. kép). Kiépített, az északi kastélykerthez hasonló, impozáns barokk kert minden bizonynyal nem létesült itt, a hely időszakosan vízjárta lehetett, s ezért félreesőnek számíthatott¹⁷ – talán ez a kettős tényező adta az alapot ahhoz, hogy Széchényi saját eszméit, ízlését megjelenítve, reprezentatív kötöttségektől mentesen, angol stílusban létesítsen kertet.

Széchényi Ferenc 1787–1788-as angliai utazása a leggyakrabban emlegetett előzmény a cenki angolkert létrehozása szempontjából.¹⁸ Ám korántsem csak a szigetországi kertek hatottak Széchényi cenki kertalakító tevékenységére,¹⁹ hanem a német területeken épült tájképi parkok is; az első, a narancsház lerombolásával kapcsolatos levelet ugyanis 1787. augusztus 11-én, a szigetországba való átkelése előtt küldte fiskálisának Spaból.²⁰ Ráadásul a főúr a távolléte miatt nem is tudott a birtokán lényeges változtatásokat hatékonyan végrehajtani;²¹ így a külföldi út éppenséggel a kertalakítás késleltető tényezőjeként is értelmezhető, ám eszmei hozadéka természetesen megkérdőjelezhetetlen. Hozzá kell tennünk, hogy már 1784-ből ismerünk egy levelezést, amelyben a főúr egy megvásárolandó „díszes ház” adottságai kapcsán kiemeli a kertből nyíló szép kilátást,²² egy másik ügyben pedig egy angolkert létrehozásával foglalkozik – a kertészt és a kertterveket viszont nem saját maga, hanem Pejachevics gróf számára kéri.²³

17 A patak menti árterületről később lesz szó. Az angolkert rejtettsége, bensőségessége nagyban összefüggött a személyes érzelmek megélésének egyre nagyobb hangsúlyával, és azzal a szemponttal, hogy a kert mindegyike alkalmas legyen. V. ö. Adrian von Buttlar: *Az angolkert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete*. Budapest, 1999. 64–70.

18 Bártfai Szabó op. cit. 445, Sisa 1990–1992. op. cit. 193, Sisa 1994. op. cit. 67–71. Fatsar 2016. op. cit. 174–176, Örsi és Galavics helyesen 1784 körülre teszik a kertalakítás kezdetét, de – az említett térképen kívül – más bizonyítékkal nem szolgálnak. Az utazás leírását lásd SzTCs I. köt. – 12. sz. – No. 9. (93. cs.)

19 Ahogy ezt Sisa Bártfai Szabó alapján érzékelteti. Sisa 1994. op. cit. 67.

20 SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1787. aug. 11. SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) f. 5. (acceptae). A Spaba való megérkezése előtt Széchényi Ferenc többek között Dux, Pillnitz, Dessau-Wörlitz, Wilhelmsthal, Weiburg kertjeit tekintette meg. A német hatás egyébként egész Magyarországon elsődlegesebb volt. Széchényi Ferenc könyvtárában is számos német nyelvű kertészeti-kertművészeti könyv megtalálható, köztük Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst-ja* vagy Leibitzer *Gartenkalender-je*.

21 SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1787. szept. 20. London, Széchényi Paphoz. „Murus in horto Orangér reficiendus non est, alioquin residuum etiam destruum si advenero, arbores igitur italiae ad maiorem hortum transferantur dum sole equerint & mobilia in domuncula existentes sub cura aulae praefecti ad aliud reponant cubile, prius inventata.” Később gyakran panaszkodik leveleiben Széchényi, hogy csak akkor hajtják végre parancsait munkásai, ha jelen van. Például: SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 117–136, No. 36. 1804. Széchényi utasítása Kocsihoz. 121.

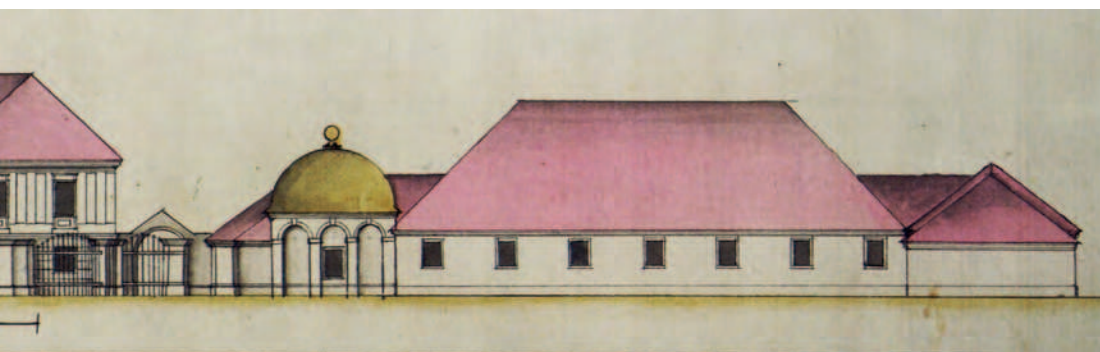
22 „In dem Hof stehet der Garten, welcher 190 Schritte lang: In diesem befindet sich ein gemauertes Lusthaus mit bester aussicht, ein Pumpbrunnen mit schönsten Waßer, 300 Obstbäume, sowohl hochstämmige, als auch Zwerg u[nd] trillagebaüm...” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 44. (37. cs.) 1784. márc. 15. Széchényi Inkeyhez.

23 „... G. Johann Eßterhazy wird ersucht zu schreiben ob ein Gärtner, der einen englischen Garten anzulegen wüßte, zu haben sey, u[nd] was man ihm zahlen müßte...” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 45. (38. cs.) 1784. jan. 28. Széchényi Esterházyhoz, levélkivonat. „... Junker schickt die fortsetzung der Gartenplan biß auf das 11-te Stück. Hütte nach 5 fl auf das 12-te Ob man es noch auch weiter haben wolle.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 45. (38. cs.) 1784. szept. 5. Junker Széchényi titkárához, levélkivonat.

4. kép/pict.:

A kiscenki kastély és melléképületeinek hátsó homlokzata, 18. sz. / Plan of the hinder facade of the castle of Kiscenk and its steadings, 18th c.

(FORRÁS/SOURCE: MNL OL / HNA T 21. NO. 7.)

Kiscenk. A few years later, around 1783, he moved to the estate with his family.¹⁶ He began his gardening activity in the area that lies to the south-southeast of the castle. We have no maps or plans of this region from before the 1780s, however, it has probably been part of the garden of the castle, as it can be seen on the large-scale map of the first military survey (1782–1785) (Fig. 1). There has probably been no established, imposing Baroque garden here, similar to the northern castle garden. One can presume, that the site was periodically flooded by water, therefore it must have been a remote area¹⁷ – this could have been both the reason and the opportunity for Széchenyi to create a garden in English style, using his own ideas and taste, and refusing the representative constraints.

Ferenc Széchenyi's travel to England in 1787–1788 is the most frequently mentioned precursor to the creation of the English garden of Cenk.¹⁸ However, his garden designing activity at Cenk was not only affected by the landscape gardens of England¹⁹ but even by the landscape parks built in German regions; since the first letter concerning the possible demolition of the orangery had been sent to his fiscal from Spa on the 11th of August 1787, before he reached the island of Britain.²⁰ Furthermore, Széchenyi – due to his absence – was unable to implement significant changes in his estate effectively,²¹ thus his travel can be interpreted as a delaying

factor of his garden designing activity, although it is unquestionable that the trip yielded ideological benefits. We need to add that we have knowledge of letters from the year of 1784, in which the Count mentions the beautiful view from the garden, in relation to the properties of an ornate house to be bought,²² and in another case, he is concerned with the design of an English garden – he requests a gardener and plans for the garden, although not for himself, but for Count Pejachevics.²³ All of these confirm that he had some kind of interest and sensitivity for the sight of nature and for English landscape gardens, even before his trip.

In a letter, wrote by Ferenc Széchenyi to Ferenc Pap on the 20th of April 1789, we can read the following sentence: “...I am grateful to the Lord for taking care of my English Garden, Please urge it...”²⁴ This is one of the first tangible evidence of the existence and establishment of the English garden. The expressions “take care” and “urge” refer to supervision and the work in progress. We can find the “new English garden” expression in a statement written a few days earlier²⁵ – therefore, the area to the south of the castle was transformed into (English) landscape garden at that time, during the first months of 1789. However, the water regulation plan (Fig. 2) made by János Hegedüs in the very same year does not illustrate at all the stylistic features of the garden, and the map

16 Bártfai Szabó op. cit. 444, Kenessei op. cit. 42. The count's second child, Franciska was born at that time.

17 The remoteness connected to a new role of the english garden: it must be eligible for experiencing personal feelings. Adrian von Buttlar: *Az angol-kert. A klasszicizmus és a romantika kertművészete* [English Garden: The garden art of Classicism and Romanticism]. Budapest, 1999. 64–70.

18 Bártfai Szabó op. cit. 445, Sisa 1990–1992. op. cit. 193, Sisa 1994. op. cit. 67–71. Fatsar 2016. op. cit. 174–176, In archive, see SzBR Vol. I. – No. 12. – No. 9. (fasc. 93.)

19 Ahogy ezt Sisa Bártfai Szabó alapján érzékelteti. Sisa 1994. op. cit. 67.

20 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) 1787. August 11. SzBR Vol. VIII. – fasc. 20. – 43. (fasc. 314.) f. 5. (acceptae). Before he arrived to Spa, Széchenyi had visited the gardens of Dux, Pillnitz, Dessau-Wörlitz, Wilhelmsthal, Weilburg, among others. Instead of English influence, there was a strong German impact in Hungary. For example, Hirschfeld's *Theorie der Gartenkunst* or Leibitzer's *Gartenkalender* could be found in Széchenyi's library.

21 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) September 20, 1787, London, Széchenyi to Pap. Széchenyi often complained about his workers who fulfilled their duty only when the count is present. E.g. SzBR Vol. II. – No. 4. (117. fasc. C) 117–136, No. 36. 1804. Széchenyi's instruction to Kocsi, 121.

22 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 44. (fasc. 37.) March 15, 1784, Széchenyi to Inkey.

23 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 45. (fasc. 38.). January 28, 1784, Széchenyi to Esterházy. SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 45. (fasc. 38.). September 5, 1784, Junker to Széchenyi's secretary.

24 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.). April 20, 1789. Széchenyi to Pap.

25 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 46. (fasc. 38.). April 16, 1789. Commission of Cenk.

Mindezek szemléltetik, hogy már utazása előtt rendelkezett egyfajta érdeklődéssel és érzékenységgel a természet látványa és az angol tájképi kertek tekintetében.

Széchenyi Ferencnek 1789. április 20-án Pap Ferenchez írt levelében a következő mondatot találjuk: „... Köszönöm az Urnak, hogy Anglus Kertemre vigyáz, Kérem siettesse...”²⁴ Ez az egyik első kézzelfogható bizonyítéka az angol kert létezésének-megvalósulásának. A „vigyáz” és a „siettesse” szavak a felügyeletre és a folyamatban lévő munkálatokra utalnak. Néhány nappal korábban egy gazdasági utasításban is szerepel az „új angolkert” kifejezés²⁵ – a kastélytól délre fekvő terület tehát valójában ekkor, 1789 első hónapjaiban alakult át tájképi (angol) kertté. A Hegedüs János által ugyanebben az évben készített vízrendezési terv (2. kép) azonban egyáltalán nem érzékelteti a kert stiláris jegyeit, és az 1800-as térkép (3. kép) is csak nagyvonalúan ábrázol néhány kanyargós ösvényt és ligetet. Ez utóbbin viszont már látszik az angolkert tényleges kiterjedése, ami a későbbi terveken pontosan megismétlődik, ezért valósnak tekinthető. Észak felé a kastélyudvar és a gazdasági épületek déli vonala, dél felé pedig az Ikva határolja a kertet. Kelet felé az Ikvára merőleges vonal képez határt, ettől tovább keletre a svajcéria (tehenészet), a szárnyas majorság (baromfiudvar) és egyéb istállók találhatóak, amelyeket – hogy ne rontsák a kastély környezetének esztétikai értékét – Széchenyi élősövény-nyel ültetett körül.²⁶ Nyugat felé az angolkert határát a nyugati melléképület belső, déli végétől ferdén, délnyugat felé az Ikva, illetve a Spidlbach irányába futó vonal képezi. Ezen a nyugati kastélyszárnyon épült Széchenyi Antal idejében a narancsház, amelyet Ferenc teljesen felszámolt, funkcióját pedig átvette az 1800 körül felújított és a későbbiekben is nagy gonddal fenntartott üvegház (4. kép).²⁷ Az ettől délre fekvő térség valószínűleg konykakert volt kisebb gyümölcsösrel.²⁸

Nyugaton tehát az angolkert kisebb, mint az 1785–1788-as terven (5. kép), amiből nyilvánvalóvá válik, hogy az első ismert kertterv e tekintetben nem, s így valószínűleg az úthálózat és a térstruktúra szempontjából sem valósult meg.²⁹

Az első terv, ami részletesebb bepillantást enged a déli angolkert felépítésébe, és e szempontból a későbbi ábrázolásokkal is összhangban áll, az 1805-ös vízrendezési térkép (6–7. kép). Ez alapján az angolkert nyugati harmadában, a kastély tengelyében aszimmetrikus, babszem alakú nagyobb rét található, ettől keletre az Ikvával párhuzamos futású ösvények és világosabb, kis ligetek, nyugatra pedig az Ikva–Spidlbach vonalára merőleges (és a kastélytengellyel párhuzamos) utacska és sűrű, sötétebb fás területek dominálnak. A keskeny utak az egész kertben a fák között futnak.³⁰ Széchenyi Ferenc iratai a kert használatbavételét szemléltetik, és ezzel a hangulati és esztétikai sajátosságait is alátámasztják: itt lehetőség nyílik a pihenésre,³¹ nyugodt sétálásra³² és bujkálásra³³ egyaránt. A déli kert-rész jellegét tekintve tehát angolkert, bár klasszikus tájképi kertnek nem nevezhetjük a fent is bemutatott éles határokat, a zártsága és a relatíve kis mérete miatt. A magyarországi angolkertek történetében korai példa, úttörő volta megkérdőjelezhetetlen. Ezzel összhangban Széchenyi Ferenc és környezete számára is kitüntetett, egyedi helyen állhatott stílusa tekintetében, hiszen a terület megnevezésekor leggyakrabban határozott névelőt használtak („az anglus kert”), akkor is, amikor már a kastélytól északra fekvő francia kertet is átalakították.³⁴

Széchenyi angolkertjében hangulatos építmények is megtalálhatóak. Ilyen a grotta, amit egy 1798-ban íródott alkalmi vers is említ.³⁵ A vers forrásértéke jellegéből adódóan megkérdőjelezhető, az 1805-ös térkép (6–7. kép) azonban bizonyossá teszi a grotta létét az angolkert keleti részében, ráadásul – szintén a verssel összhangban – egy mesterséges vízfolyással körül-

24 SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1789. ápr. 20. Széchenyi Paphoz.

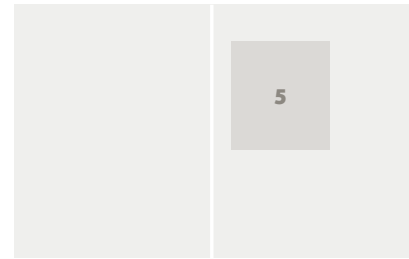
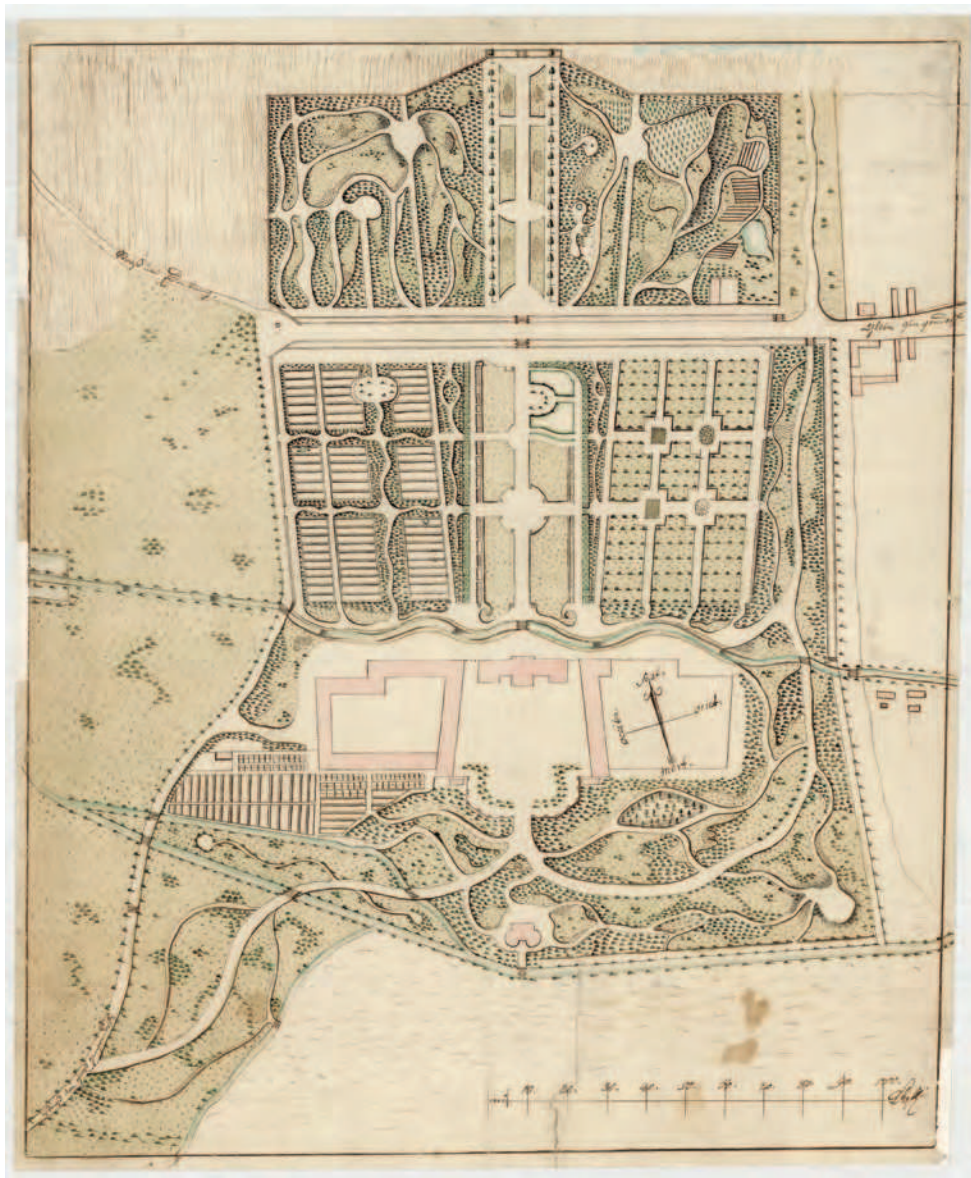
25 „Pretulit Aulo Praefectus Zambothi Comissioni, quos in Czenk nullum sit Foenum, ac ideo Equisetiam Culinaribustam nuper, quam et nunc dum pro Convecti-one Lignorum pro Pontibus ad Hortum novum Anglicanum conficiendis necessariorum ad Czenk exmissi sunt, mutuo ab aliis accipere debuerit...” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 46. (38. cs.) 1789. ápr. 16. Cenk Comissio iratai.

26 Számbavétel például: SzTCs II. köt. – 1. sz. – E (1639-1792). (107. cs.) 316. f. 1792. SzTCs II. köt. – 1. sz. – E (1793-1801). (108. cs.) 1793. 12. f. (1798), 72. f. (1802), 84. f. (1803), 101. f. (1804). „... még az idén az illyes kerteknek belső részében mindennütt eleven Sövény plántáltasson, és hogy az föl nevelkedjen, meg parancsol-tasson keménnyen a kert Birtokosnak, hogy az eleven sövényét legalább egyszer egy hétben, ... meg öntözze, és a földet porhanítsák, és miként az eleven sövény nagyobbban gyarapodik, azt hogy jobban nyölhessen, és a földben gyökere ki terjedjen mind addig metzgezessék, méglen elég vastagságra, és nagyságra fel nem emelkedik.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 47. (38. cs.) No. 358. 1801. A cenk Comissio jegyzőkönyve.

27 A narancsház lerombolásáról az első levél: „Hortus Uranseri per aquam destructus reliquatus ruinae. Redua succurram si vires admiserint” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1787. aug. 11. Széchenyi Paphoz. „Hallom Ringer dolgozik Czenken de csak az öveges Háznál. Vigyáztasson az Úr Finkoír által, hogy a Kertész maga Comoditássa Kedvéért el ne vegye a Kastélbul a Munkásokat, mert szükségesebb hogy Ez Késztessék el legelőre, és csak aztán az övegház...” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1801. márc. 8. Széchenyi Paphoz.

28 Ezekre vonatkozóan a főúr számtalanszor előírja a kertész(ek) precíz, pontos munkavégzését „6. helyes a Kertésznek Confideratioja, és Gazdaságos is, hanem mivel Legényének Tudományát nem tapasztaltuk, mások által is Keres-tessen az Úr jó Konyha és Gyümölcsös Kertészt, hogy az ollyeseknek tudatlan fiam mellé tudos, nem pedig ollyas ember állittassék, Ki az Eő Kertyébe akar leg elsőben próbálgatni Urának Kárával.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1800. jan. 29. Széchenyi Paphoz. A hagyományos növényfajták mellett Széchenyi kedvelte az egzotikumokat is. SzTCs II. köt. – 1. sz. – E (1804-1826). (110. cs.) 546-547. f. 1808. nov. 16. Farkas jelentése.

29 V. ö. Örsi 1977. op. cit. 296.

5. kép/pict.:

A kiscenk
kastélypark terve,
1785–1788 / Plan of
the castle garden of
Kiscenk, 1785–1788
(FORRÁS/SOURCE:
MNL OL / HNA S 83
NO. 5.)

made in 1800 (Fig. 3) depicts only a few winding paths and groves. However, in this latter, the real size of the English garden is well to be seen, and the same size appears in the later plans, thus it can be considered as a reliable information. The garden is surrounded by the castle courtyard and the southern line of the agricultural buildings from the north, and Ikva stream from the south. The eastern borderline is a perpendicular line to Ikva stream, and going further east, we can find a dairy farm, a poultry farm and other stables, around which Széchényi planted a hedge so that they will not decrease the aesthetic value of the castle environment.²⁶ The western borderline of the English garden runs slantwise from the inner, southern end of the western outbuilding in a

southwestern direction towards Ikva and Spitalbach streams. The orangery was established in this western part of the castle at the time of Antal Széchényi, and later it was demolished entirely by Ferenc Széchényi, who transformed it into a renovated greenhouse around 1800, which was kept with great care even afterwards (Fig. 4).²⁷ The area to the south of this greenhouse was probably a kitchen garden with a smaller orchard.²⁸ In the western part, the English garden is smaller in size than the one indicated on the plan of 1785-1788 (Fig. 5), thus one can conclude, that this plan was not carried out, neither probably in terms of the road network and spatial structure.²⁹

The first plan – which provides a more detailed insight into the structure of the southern English garden, and it is in line

²⁶ Számbavétel például: SzBR Vol. II. – No. 1. – E (1639-1792). (107. fasc.) 316. f. 1792. SzBR Vol. II. – 1. No. – E (1793-1801). (108. fasc.) 1793. f. 12. (1798), 72. f. (1802), f. 84. (1803), f. 101. (1804). SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 47. (fasc. 38.) No. 358. 1801. Commission of Cenk.

²⁷ SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.). August 11, 1787. Széchényi to Pap. SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.). March 8, 1801, Széchényi to Pap.

²⁸ For these areas, the count ordered the gardener to perform precise work. SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.). January 29, 1800, Széchényi to Pap. Széchényi liked exotic plants as well. SzBR Vol. II. – No. 1. – E (1804-1826). (fasc. 110.) f. 546–547. November 16, 1808, Farkas's account.

²⁹ Őrsi 1977. op. cit. 296.

fonva. A grotta környezetét padok tették még hangulatosabbá, a külvilággal való kapcsolatot – a nagyság, és a tájjal való összeolvadás eszméjével összhangban – változatos kerti hidak biztosították.³⁶ Az 1800-ban készült tervrajzon (3. kép) szintén kivehető hasonló helyen egy halvány építmény, amit mindezek fényében a grottával azonosíthatunk. Érdekes viszont, hogy sem a korábbi, sem a későbbi terveken nincs feltüntetve a műbarlang és a hozzá kapcsolódó forrás. Ez tovább erősíti azt a feltevést, hogy a déli kis angolkeretet nem az 1785-1788-as terv (5. kép) alapján készítették el. De mi történt 1805-öt követően? Vajon elbontották, elhordták köveit, vagy annyira benőtte a növényzet, hogy a későbbi rajzoló elfeledkeztek mesterséges építmény-jellegéről? Érdekes adalék, hogy Széchényi Ferenc levelezésében és a kerttel kapcsolatos rendelkezéseiben sem találtunk a grottára vonatkozó utalást.³⁷

A mulatóház szintén lényeges eleme volt a déli angolkeretnek. Már Széchényi fent idézett 1784-es levele is sugallja, hogy a főúr tisztában van egy ilyen építmény funkciójával és értékével.³⁸ Ezzel összhangban a kiscenki kastélykertben is találunk egy Lusthaus-t, a kastély középtengelyében, az Ikva partján. Ez az egyetlen elem, amely az 1785-1788-as tervrajzon (5. kép) is látszik,³⁹ és a későbbi térképek – az 1789-es (2. kép) és az 1805-ös (6-7. kép) – is azonos elhelyezkedéssel és alaprajzzal ábrázolják. A köztes időben készülő 1800-as térképen (3. kép) is kivehető halványan egy hasonló helyen lévő épület. Az egyezések arra engednek következtetni, hogy az épület ebben a formában már 1785 előtt állt, és az első kertterv készítője csak figyelembe vette meglétét. Az 1798-ban íródott vers a mulatóházzal azt sugallja, hogy ez az az épület, amelynek ajtaja fölött olvasható volt Jeremiás könyvből vett, magányosságról szóló idézet.⁴⁰ Az épület pontosabb külső jellemzőit is megtudhatjuk a kertterveken található

30 V. ö. MNL OL S 83 No. 100/1. (1800), MNL OL S 83 No. 9. (1810), MNL OL S 83 No. 16. (1814), MNL OL S 83 No. 35. (1820).

31 „...Ez [a kert] léstet a pipázó helyjünk, a hol Verbötzynek ditsösségére le hordatom Az Úr által a Kellert, ... és az Új vas-tag Commentariust.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1789. ápr. 20. Széchényi Paphoz.

32 „... a Bárány és Szabo Méheit meg lehet venni, hanem Kotsinak mondja meg az Úr, hogy az anglus Kertbe nem tehetem, hanem a mind már mondtam, vagy az Eremitagban ..., vagy Feleségem Bozi Kertjében, a hol a Sétálóknak akadályokra nem lennének.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1805. aug. 7. Széchényi Paphoz.

33 „Az Uraság kertjeire nézve ... a' két kertész inas ... a' konyhán ne nyalakodjanak, vagy a' kastély körül későn ne bujkálljanak.” SzTCs X. köt. – 11. cs. 6. sz. (449. cs.) 1800-1819 [évszám nélkül]. 156. f. Gazdasági utasítások.

34 Kivételt képez például egy eladó facsemetéket számba vevő irat, amely megkülönböztet „kis” és „nagy” angolkeretet. Ebben az esetben feltehetőleg a déli, jelenleg tárgyaló kert a kisebb. SzTCs X. köt. – 11. cs. (450. cs.) 10. sz. 145-148. f.

35 „... zöld állék közt, a csörgő Grottában / kőrölle uszkáló vadak látásában [lehet mulatni]” Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban: OSZKK) Quart. Hung. 556. Széchényi Ferenc kiscenki kastélyának és kertjeinek leírása. 1798. 32. versszak. A verset közli Sisa József: A nagyecenki Széchényi-kastély és kertje verses leírása 1798-ból. Művészettörténeti Értesítő 1993. (42.) 1-2. sz. 50-54.

36 „... hagygya meg a Kertésznek, hogy az Hidak, mind külömbformára tsináltassanak.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1789. ápr. 20. Széchényi Paphoz. „... a földöt Hidat még az idén el Kellene Készéttetni, mert majd a forgetegek, Hofujátok és víz öntéssek egészen le moshatják.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1812. febr. (d. n.) Széchényi Paphoz.

37 Talán a következő eset mégis a műbarlangra vonatkozik, bár nem derül ki, hogy faragott- vagy terméskőről van-e szó. „... A köveket mellyeket Dénesfáru hozatattunk tessék az Úrnak ... vissza vitetni, azon 3 Darabokat pedig, mellyek a Monumentumra forditattak, vagy meg füzetni, vagy ujjab helek[re] ki tseréltetni.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1794. okt. 4. Széchényi Paphoz.

38 SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 44. (37. cs.) 1784. márc. 15. 86. sz. levél, 15-16.

39 Sőt, 1787-ben valószínű erre utal Széchényi: „A Kertben a' mely fülegoria el romlott, meg kell csináltotni.” SzTCs II. köt. – 1. sz. – E (1639-1792). (107. cs.) 700-701. 1787. máj. 19. Széchényi a cenki Comissióhoz.

40 OSZKK Quart. Hung. 556. Széchényi Ferenc kiscenki kastélyának és kertjeinek leírása. 1798. 26-28, 34. versszak. Rotenstein szintén idéz egy Jeremiás-részletet, de azt a nevezetes hársfasor végén található remeteségben levő épületen pozicionálja. G. e. v. R[otenstein]: Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Erster Abschnitt. In: Johann Bernoullis Sammlung kurzer Reisebeschreibungen. Bd. 9. Berlin, 1783, 289. Ezt Örsi Károly is átveszi. Örsi 1981. op. cit. 7. A fennmaradt kerti épületrajzok közül egyetlen sem szerepel az idézet, tehát nem tudunk dönteni, melyik látogatott emlékezett rosszul. Az idézett öszövetéségi részlet egyébként nem pontos, és valószínűbb, hogy Ozeás 2,16-ból („... kiviszem a pusztába, és a szivére beszélek”) való. Kelemen (op. cit. 149.) is megállapítja a bibliai hely pontatlanságát, de Jeremiás 2,6-ra javítja azt. („Hol van az Úr, aki ... átvezetett ... a kietlen és pusztá földön, ... amelyen senki sem jár?”)

with the subsequent illustrations – is the water regulation map of 1805 (Fig. 6 and 7). On this basis, in the western third of the English garden – in the axis of the castle – an asymmetric, bean-shaped meadow takes place; heading east from this area, we mostly recognise paths that run side by side with Ikva stream, and some bright, smaller groves; while heading west, we primarily see a garden path that is perpendicular to the Ikva-Spitalbach line (and parallel to the castle axis), and also some densely wooded areas. The narrow paths run and meander in-between the woody area in the entire garden.³⁰ The documents of Ferenc Széchenyi describe the use of the garden, thus justifying the mood-related and aesthetic properties as well: it is a place where someone can relax,³¹ take a peaceful walk,³² and can hide.³³ The southern part of the garden is an English garden in terms of its nature, however, it cannot be called a classic landscape garden due to the above-mentioned distinct borders and the fact that it is closed and relatively small in size. This garden is unquestionably an early example, a pioneer in the history of the English gardens in Hungary. Accordingly, it must have captured the attention of Ferenc Széchenyi and his environment, and it probably occupied a unique place regarding its style, since it was preceded by a definite article in most cases when referring to the place (“the English garden”), even when the French garden to the north of the castle was converted.³⁴

In Széchenyi’s English garden, we can find some cozy built elements as well, such as the grotto, which is mentioned in an occasional poem written in 1798.³⁵ Based only on the poem as a source, the existence of the grotto is questionable, however, the map of 1805 (Fig. 6 and 7) confirms its existence in the eastern part of the English garden, furthermore, it also depicts – in accordance with the poem – an artificial watercourse

around the grotto. Benches made the surroundings of the grotto even cosier. Various garden bridges connected the grotto to the outside world – in accordance with the idea of greatness and blending with the landscape.³⁶ The plan made in 1800 (Fig. 3) shows a vague garden building in this area, that can be identified with the grotto – in the light of the above-mentioned information. It is interesting, however, that neither the former nor the later plans portray the artificial cave with the watercourse. This confirms the assumption that the southern small English garden was not built on the basis of the plan of 1785-1788 (Fig. 5). But what happened to the grotto after 1805? Maybe the garden was demolished and the stones were carried away? Or the whole garden became so overgrown with vegetation that later illustrators forgot about its artificial nature? It is interesting, that we could not find any reference to the grotto in Ferenc Széchenyi’s letters and commands.³⁷

Széchenyi’s above-mentioned letter from 1784 suggests that the Count is aware of the function and value of such a building.³⁸ In accordance with this, there is a lusthouse in the castle garden of Kiscenk, in the central axis of the castle, on the bank of Ikva stream. This is the only item that is indicated in the plan of 1785-1788 (Fig. 5),³⁹ and it is depicted in the same location and with the same layout on later maps as well – maps of 1789 (Fig. 2) and of 1805 (Fig. 6 and 7). The map of 1800 (Fig. 3) but vaguely shows a building in this area. This conformity suggests that the building did exist in this form before 1785, and the creator of the first garden plan took account of its presence. The poem from 1798 suggests that this is the building, above the door of which we can read a quotation on loneliness from the book of Jeremiah.⁴⁰ We can get a more precise description of the exterior features of the building by comparing the layout

30 HNA S 83 No. 100/1. (1800), HNA S 83 No. 9. (1810), HNA S 83 No. 16. (1814), HNA S 83 No. 35. (1820).

31 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) April 20, 1789, Széchenyi to Pap.

32 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) August 7, 1805, Széchenyi to Pap.

33 SzBR Vol. X. – fasc. 11. No. 6. (fasc. 449.) 1800-1819 [no data]. f. 156. *Economical directions*.

34 Unlike a text which differentiates ‘small’ and ‘large’ English garden. In this case, the smaller one lies south of the castle. SzBR Vol. X. – fasc. 11. (fasc. 450.) No. 10. f. 145-148.

35 National Széchenyi Library, Manuscripts (NSZLM) Quart. Hung. 556. Széchenyi Ferenc kiscenki kastélyának és kertjeinek leírása [Depiction of Széchenyi Ferenc’s castle and gardens od Kiscenk]. 1798. verse 32. Published by József Sisa: *A nagycentki Széchenyi-kastély és kertje verses leírása 1798-ból* [The rhymed depiction of the Széchenyi castle and its garden of Nagycenk]. *Művészettörténeti Értesítő* 1993. (42.) 1-2. No. 50-54.

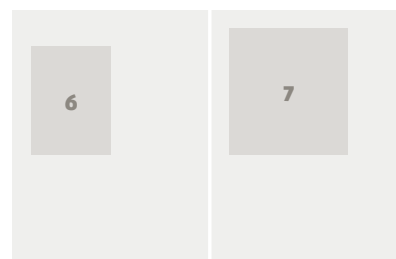
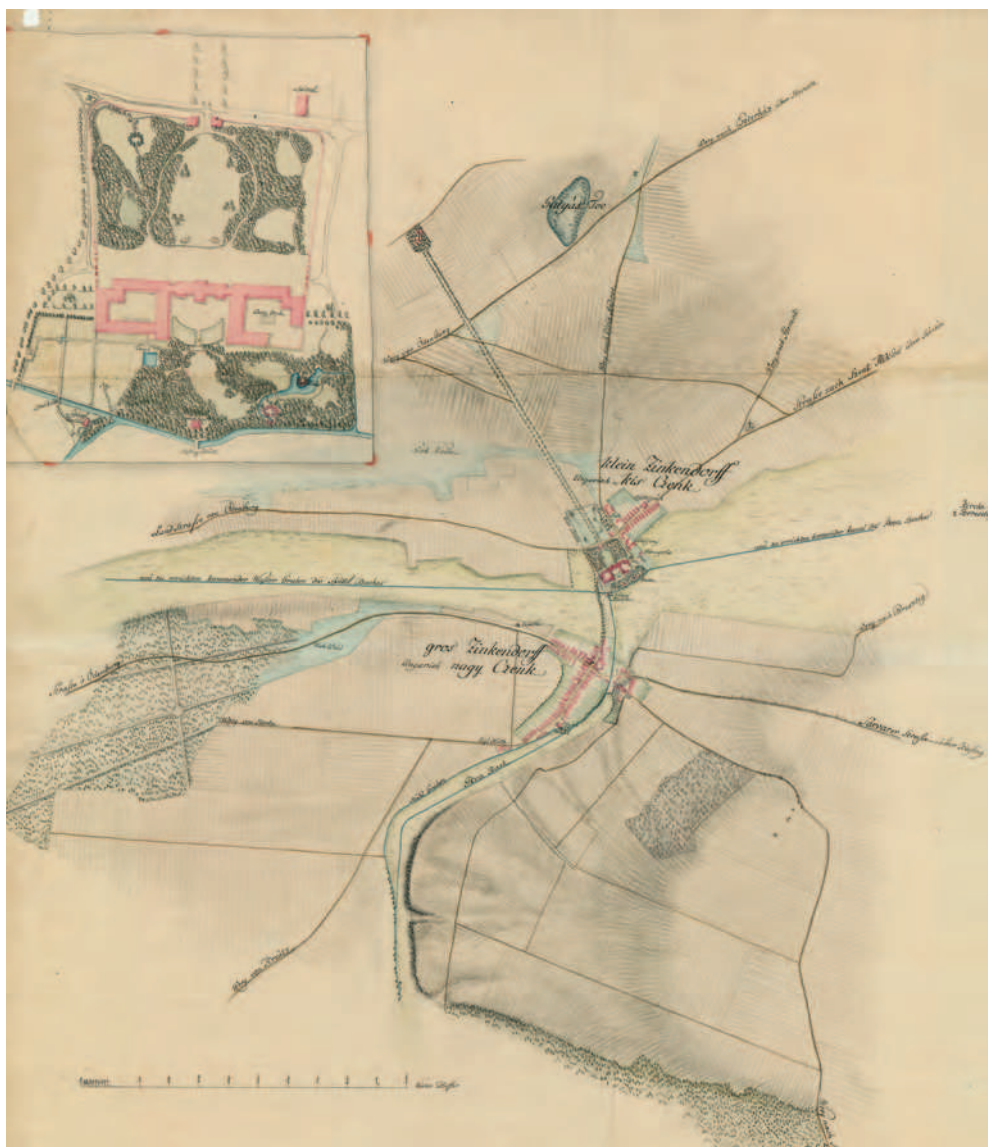
36 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) April 20, 1789. Széchenyi to Pap. SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) February 1812. Széchenyi to Pap.

37 Perhaps a letter about stones and a ‘Monumentum’ refers to the grotto. SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) October 4, 1794, Széchenyi to Pap.

38 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 44. (fasc. 37.) March 15, 1784, 15-16.

39 A possible allusion: SzBR Vol. II. – No. 1. – E (1639-1792). (fasc. 107.) 700-701. May 19, 1787, Széchenyi to the Commission of Cenk.

40 NSZLM Quart. Hung. 556. 1798. 26-28, verse 34. Rotenstein also quotes Jeremiah but he positiones that to the reclusory. G. e. v. R[ostenstein]: *Reisen durch einen Theil des Königreichs Ungarn im Jahr 1763 und folgenden Jahren. Erster Abschnitt* [Travels through a part of the Kingdom of Hungary in 1763 and the following years]. In: Johann Bernoullis Sammlung kurzer Reisebeschreibungen. Bd. 9. Berlin, 1783, 289. There are no traces of the quotation on archival layouts, so we cannot decide which visitor had remembered wrong. Moreover, the quoted text is not correct. Kelemen *op. cit.* 149.

6. kép/pict.:

Vízrendezési terv
Nagycenk és Kiscenk
környékén 1805 /
Water regulation plan
around Nagycenk and
Kiscenk, 1805

(FORRÁS/SOURCE: MNL
OL / HNA TK 635)

7. kép/pict.:

Vízrendezési terv
Nagycenk és Kiscenk
környékén 1805,
részlet / Water
regulation plan
around Nagycenk and
Kiscenk, 1805, partial

(FORRÁS/SOURCE: MNL
OL / HNA TK 635.)

alaprajzot a konkrét adatokat nem tartalmazó épületrajzokkal összevetve. Ez alapján egy kétszintes, szolid hagymasisakos, két saroktornyos épület (8. kép) mutatja a legpontosabb egyezést, de esetleg szóba jönnek a „Vigadónak” nevezett hatszögletű, csengettyús tetőperemmel és két oldalról lépcsőfeljáróval rendelkező házak,⁴¹ vagy a négy saroktornyos, keleties hangulatú épületek is.⁴² A leginkább valószínűsíthető ház barokkos jegyei szintén a korábbi építést támasztják alá. A viszonylag pontos dokumentálhatóság ellenére az 1810-es (9. kép), 1814-es (10. kép) és 1820-as térképek⁴³ azonban a mulatóházat egyáltalán nem tüntetik fel. Valószínűleg nem elnagyolt ábrázolásról van szó, hiszen ugyanitt a hasonlóan kis alapterületű egyéb melléképületek alaprajzai szerepelnek. Feltéte-

lezhető, hogy az épület ekkor már nem állt. Ezt igazolja egy, a mulatóház tetőjének és falainak bontásáról szóló levél 1811 decemberéből.⁴⁴ Természetesen kérdéses, hogy ha csak 1811 végén kezdték el bontani az épületet, akkor miért nem ábrázolja azt az 1810-es térkép (9. kép). Illetve később is találkozunk a „Luszt hazok” említésével,⁴⁵ ami arra enged következtetni, hogy több ilyen funkciójú épület lehetett a Széchényi-birtokon, de az sem kizárt, hogy nem használták teljesen következetesen a kifejezést.

Az angolkert határát és egyben szerves elemét képezték a déli patakok, az Ikva és a Spidlbach, az ezekhez kapcsolódó építmények, illetve a kertben található egyéb (mesterséges) vízfolyások, tavak. A kert kialakítása és fenntartása szempontjából a vízrendezések, vízszabályozá-

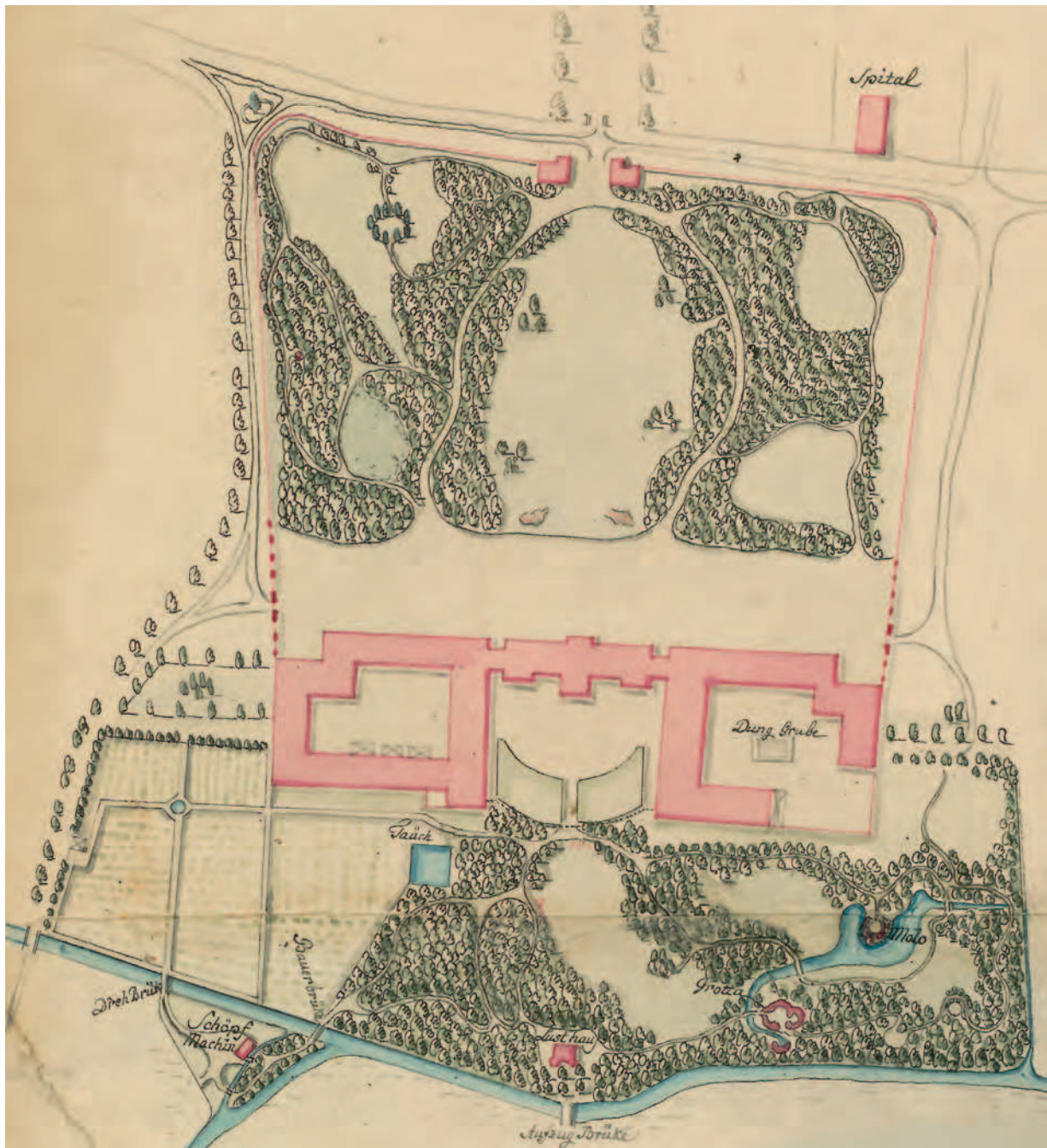
⁴¹ MNL OL T 21. No. 5. évszám nélkül, 18. század. Közli Őrsi 1981. op. cit. 10. Őrsi szerint ez a remeteségben található, de ennek kicsi a valószínűsége. Hasonló épületet lásd: MNL OL T 21. No. 6. évszám nélkül, 18. század.

⁴² MNL OL T 21. No. 16. évszám nélkül, 19. század. Közli Őrsi 1981. op. cit. 10. MNL OL T 21. No. 17. évszám nélkül, 18. század.

⁴³ MNL OL S 83 No. 35. Közli Őrsi 1981. op. cit. 9.

⁴⁴ „A mulató Háznak födelét tegnap már bontották az ácsok, ezek azt végezvén a' falak is mindjárt fognak bontatni, a' téglák a' rendelt helyre hordatni, onnét pedig vissza föld, melynek helyét Piláti már meg mutatta Kapitány Ur[na]k.” SzTCs VIII. köt. - 20. cs. - 43. (315. cs.) 197; 1811. dec. 22. Pap Széchényihez.

⁴⁵ „... az tehát meg nem valószínű, hogy [a Szakátsné] előbb napokon volt itt, 's nappal a Luszt hazokbann lappangván, éjjel a' Kertésznél hált volna, mert ezt a' Pincze mester sem állította...” SzTCs VIII. köt. - 20. cs. - 43. (315. cs.) 233; 1812. nov. 26. Pap Széchényihez.

on the garden plans with the building drawings that do not contain any specific data. On this basis, a two-storey building with modest, onion-shaped roof and two corner towers (Fig. 8) is considered to be the most accurate, however, we can also think of hexagonal houses called “Vigadó” (House of Merriment) with bell-shaped roof rim and staircases on both sides,⁴¹ or Oriental-style buildings with four corner towers.⁴² The Baroque features of the house, that is probably the most likely to be the lusthouse, also suggest that it had been built earlier. It is surprising, however, that despite the relatively accurate documentation, the lusthouse is indicated on neither the map of 1810 (Fig. 9) nor on the map of 1814 (Fig. 10) or that of 1820.⁴³ It cannot be considered a rough and ready

illustration, since in this area, we can observe the layouts of other outbuildings with a similarly small area. One can assume that the building no longer existed at that time. This assumption is confirmed by a letter, written in December 1811, on the demolition of the roof and walls of the lusthouse.⁴⁴ Of course, it is unclear, why the map of 1810 (Fig. 9) does not indicate the building, if the demolition works started only at the end of 1811. Furthermore, the term “Lustthazok” (lusthouses) appears in later texts as well,⁴⁵ which suggests that there were several buildings with a similar function in Széchenyi’s estate, although we cannot exclude that the term was not used completely consistently.

Southern streams, such as Ikva and Spitalbach streams, and the

⁴¹ HNA T 21. No. 5. no data, 18th c. Published by Örsi 1981. op. cit. 10. HNA T 21. No. 6. no data, 18th c.

⁴² HNA T 21. No. 16. no data, 19th c. Published by Örsi 1981. op. cit. 10. HNA T 21. No. 17. no data, 18th c.

⁴³ HNA S 83 No. 35. Published by Örsi 1981. op. cit. 9.

⁴⁴ SzBR Vol. VIII. – fasc. 20. – 43. (fasc. 315.) 197. December 22, 1811, Pap to Széchenyi.

⁴⁵ SzBR Vol. VIII. – fasc. 20. – 43. (fasc. 315.) 233. November 26, 1812, Pap to Széchenyi.

⁴⁶ SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) Spring of 1789. (no data) Széchenyi to Pap.

⁴⁷ SzBR Vol. VIII. – fasc. 20. – 43. (fasc. 314.) 71. February 9, 1801, Pap to Szabó. Széchenyi was the member of a chaneling association. SzBR X. Vol. – 11. fasc. 3. No. (448. fasc.) 239. October 29, 1807.

⁴⁸ SzBR Vol. II. – No. 4. (fasc. 117.) E) 14. September 3, 1789, Valcher to Pap.

sok kulcsfontosságúak voltak; az időszakos vízzel borítottságra utal a térképeken a közeli mezők „vízálló rétekként” való megnevezése. Az áradások veszélye és a vizek által okozott károk gyakran előke-
 rülnek Széchényi Ferenc levelezésében is.⁴⁶ Ahogy láttuk, a déli angolkert sajátosságait is többnyire vízrendezési célból készült térképekről ismerjük. A tervekben közös, hogy a patak kiegyenesítésére törekszenek, a vizet gátakkal szabályoz-
 nák, illetve a vízfolyásból kiágazó mesterséges árok, tavacsok kialakításával küszöbölnék ki az áradásokat.⁴⁷ Míg az 1785 körüli kertterven (5. kép) és az 1789-es vízrendezési térképen (2. kép) az Ikva bal parti mellékfolyója, a Spidlbach (Spitallbach) szabályozása látszik egy, a kastély északi oldalára terelt kanyargós árokkal, addig az összes későbbi térképen főleg az Ikva jobb partja felé kiágazó, a pataktól délre fekvő réteken kialakítandó csatornákat azonosíthatunk. Az 1780-as évek tervei tehát nem valósultak meg, amelyben szerepet játszott, hogy Hegedüs János mérnök ter-
 véről Széchényi kikérte Joseph Valcher (Walcher) véleményét, aki nem támogatta azt.⁴⁸ A déli kis angolkertben ettől függetlenül valószínűleg – legalábbis ideiglenesen – folyt egy kis vízfolyás részben hangulati, részben praktikus (vízszabályozási) céllal. Az 1785–1788-as terven (5. kép) a kert délnyugati nyúl-
 nyában, az 1805-ös térképen (6–7. kép) a keleti részen, a grottával összekötve látszik egy patak. A szövegekben viszont ritkán jelenik meg kerti csermely, bár valószínűleg erre utal Vályi, mikor a „tsa-
 vargósan folyó patakról”,⁴⁹ Széchényi, mikor a konyhakerti „tő melet folyó vízről”,⁵⁰ Valcher, mikor a vad patakról beszél,⁵¹ vagy Pap Ferenc, mikor „a Teke-
 nyös Beka tóban be folyó vizet” említi.⁵²

A tó vagy tavak pontos elhelyezkedését, illetve rendeltetését szintén nehéz nagy bizonyossággal megállapítani, ugyanis kettő kivételével a terveken nem tüntetnek fel a déli angolkertben kis álló-
 vizeket. Az iratokban előfordulnak említé-

sek, de ezek – többnyire pontos helymeg-
 határozás hiányában – szintén nehezen azonosíthatók. Az 1789-es vízrendezés kapcsán Széchényi javasolta a vetem-
 nyes közelében levő tó részleges feltölté-
 sét, és egy másik halastó kialakítását.⁵³ A konyhakerti tó valószínűleg azonos Hege-
 düs térképén (2. kép) a kert északnyugati részén található „Piscinával” (halastó). A tó egy részének feltöltése Széchényi javaslatával összhangban megvalósul-
 hatott, hiszen az 1805-ös térképen (6–7. kép) ugyanitt, az angolkert és a konyha-
 kert határán már egy sokkal kisebb terü-
 letű, négyzet alakú medence látszik. A halastó kérdése 1801-ben is felmerül, ami-
 kor Széchényi a kert délnyugati részén, az Ikva mellett – azzal összeköttetés-
 ben – akart egy ilyen ásatni. Ezt azonban Pap nem támogatta, mert a jobbágyok itt áztatták a kendert, és a szennyezett folyó-
 víz ártott volna a halaknak. Végül Széché-
 nyi csak részben fogadta el Pap javaslatát: ragaszkodott a kerti „hal conservatori-
 umok” létesítéséhez, de előírta a ken-
 deráztatás által okozott károk kiküszö-
 bölését.⁵⁴ Mégsem tudjuk, hogy a halas-
 tavat létrehozták-e a mondott helyen, hiszen egyik térkép sem ábrázolja azt.⁵⁵

A halastóval ellentétben a teknősbé-
 kató valószínűleg kevésbé szolgált hasz-
 nos célokat. Ezzel függ össze feltétele-
 zésünk, miszerint ez az angolkert bel-
 sejében helyezkedett el, és nem annak periferiáján – esetleg az 1805-ös térké-
 pen (6–7. kép) látszó, kör alakú apró fél-
 szigettel („Molo”) rendelkező, kacskarin-
 gós tóra gondolhatunk.⁵⁶ A tó szórakoz-
 tató és esztétikai funkciójához szolgál-
 adalékul Széchényi felvetése, misze-
 rint „lehet e a Czenki tekenyöss Béka To
 mellett, Tsigá helyet is rakatni”.⁵⁷ A tek-
 nősbekató fontosságát, kedvelt voltát mutatja, hogy azt a következő években is említi,
 „tisztá és rendes Conserva-
 tiojáról” gondoskodnak,⁵⁸ sőt 1812-ben a Széchényi által kért teknősöket fris-
 sen épült tavakból szedik össze.⁵⁹

Gyakorlatias (vízrendezési) és szóra-
 kozási célokat is szolgált a déli angol-

46 „El ne felejtse az Ur ..., hogy ezen tóó ... ha talán féltek el temetettnek, vagy nagyobb erővel az vízáradásnak alkal-
 matosságával kiütkezne, vagy az Épüle-
 tek ala Szivárkadhatnék.” SzTCs I. köt.
 – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1789. tavasz
 (dátum nélkül) Széchényi Paphoz.

47 „Bezerédi Feő Biro Ur nálom lévén jelentette, hogy mindekelőtte Czenk, és Perezsteg között lévő Zuggónak el készítettéséhez kezdessen, még egy-
 szer azt in facie loci meg tekénti az illető feleknek jelenlétében ... Azért kérem az Urat, hogy a' meg írtt napon Czenki Kasznárral regvel 9 óraker azon Zuggo-
 nál jelennyen meg az Ur...” SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) 71.; 1801. febr. 9. Pap Szabóhoz. Széchényi egyébként egy csatormázási társaságnak is tagja volt. SzTCs X. köt. – 11. cs. 3. sz. (448. cs.) 239. 1807. okt. 29.

48 „ad 1-mum: ... wenn der zwischen dem Schloß und den grosten Garten angetragene Exsiccations Kanal, anstatt gerad von e. bis f. gegohen zuweder, nach der roth punktirte Linie O. P. ausgegrogen wärden.” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) E) 14. 1789. szept. 3. Valcher Paphoz.

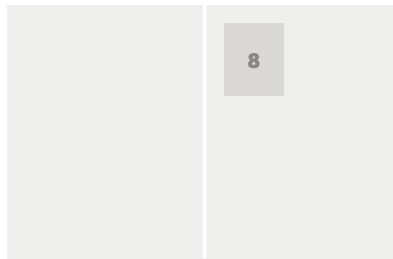
49 Vályi András: Magyar országnak leirása. Buda, 1796. I. kötet. 386.

50 SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1789. nyár (?) (d. n.) Széchényi Paphoz. Ez azonos lehet az üvegházhoz vezető csatornával, lásd: SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1801. szept. 3. Széchényi Paphoz.

51 „ad 7-mum: Den Wildback laßt sich nicht so Reguliren, daß er bei trokner Zeit zur Bewässerung der Weisen und ds gartend devon könnnte; indem er eben dazumal, da die Bewässerung am nothwendigsten wäre, bei nahe selbst kein Wasser hat.” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) E) 14. Valcher Paphoz, 1789. szept. 3. Az is lehet, hogy Wildbach alatt a Spidlbach-ot érti Valcher, vagy egyéb, térképen fel nem tüntetett patakat.

52 SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (314. cs.) 27. 1800. jan. 22. Pap Széchényihez.

53 „...[A]z Konyha Kertben léveő tovat [a mérnöknek meg kellene] mutattni, és igazítását és Überschlagját abban kéri, hogy lehetne-e? és menyiben, mit-soda földel, és Kár nélkül-e azon nagy és haszantalon toonak felét úgy bé tölteni, hogy annak másik fele tisztán vagy hasznas halastóra fordítatnák, vagy tsupán az Kertésznek palántainak öntözésére szolgálhatna,” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1789. nyár (?) (d. n.) Széchényi Paphoz.

8. kép/pict.:

Kiscenki építmény,
18. sz. / Building in
Kiscenk, 18th c.
(FORRÁS/SOURCE:
MNL OL / HNA T 21.
NO. 15.)

architectural structures connected to them, together with other (artificial) watercourses and ponds in the garden form the border and an integral part of the English garden. As for the design and maintenance of the garden, water regulations were of crucial importance; the neighbouring meadows were described as “watertight meadows” on the maps, which refers to a periodic water coverage. The danger of floods and the damages caused by waters often appear in the letters of Ferenc Széchenyi.⁴⁶ As we have already seen, the properties of the southern English garden are mostly known from the maps made for water management. A common goal of the plans is to straighten the stream, to regulate the water by damming, and to eliminate floods by creating artificial dikes and ponds that run from the watercourse.⁴⁷ The garden plan made around 1785 (Fig. 5) and the map of 1789 for water regulation (Fig. 2) show the arrangement of the left-bank tributary of Ikva stream, called Spitalbach, with a winding dike that runs to the northern part of the castle, however, later maps show mostly the channels – to be built on the meadows to the south of the stream – that spread on the right bank of Ikva stream. The plans made in the 1780s were not executed, which was probably due to the fact that Széchenyi asked for Joseph Walcher’s opinion about engineer János Hegedüs’s plan, then Walcher did not support that.⁴⁸ There was probably a small watercourse – at least temporarily

– in the southern English garden, which served to be pleasant and practical for the water regulation: the plan made in 1785–1788 (Fig. 5) shows a stream in the southwestern part of the garden, while on the map of 1805 (Fig. 6 and 7), we can observe a stream in the eastern part, connected to the grotto. The texts rarely mention any garden stream, although there are some references by Vályi when he writes winding stream,⁴⁹ by Széchenyi when he mentions the stream flowing next to the lake in the kitchen garden,⁵⁰ by Walcher when he talks about a wild stream,⁵¹ or by Ferenc Pap when he speaks of the water flowing into the turtle pond.⁵²

The exact location and function of the pond(s) is also difficult to determine, since, with the exception of two lakes, the plans do not indicate other small ponds in the southern English garden. One can find references in the documents, although these are also difficult to identify, on account of the lack of an exact positioning. In relation to the water regulation of 1789, Széchenyi suggested the partial filling of the pond close to the allotment, and the creation of another fishpond.⁵³ The pond in the kitchen garden is probably the same as the “Piscina” (fishpond) in the north-western part of the garden that is indicated on the map made by Hegedüs (Fig. 2). A part of the pond was probably filled, in accordance with Széchenyi’s suggestion, since the map of 1805 (Fig. 6 and 7) indicates a much smaller and

49 András Vályi: *Magyarországnak leírása [Description of Hungary]*. Buda, 1796. Vol. I. 386.

50 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) 1789. (no data) Széchenyi to Pap. It may be the canal which flows to the conservatory. SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) September 3, 1801, Széchenyi to Pap.

51 SzBR Vol. II. – No. 4. (fasc. 117.) E) 14. Valcher to Pap, September 3, 1789. Perhaps Valcher means Spidlbach under Wildbach.

52 SzBR Vol. VIII. – fasc. 20. – 43. (fasc. 314.) 27. January 22, 1800, Pap to Széchenyi.

53 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) 1789. (no data) Széchenyi to Pap.

9. kép/pict.:

Joseph de Finkoir vízrendezési terve Kiscenknel, 1810 fordított (déli) tájolás, részlet / Water regulation plan at Kiscenk, made by Joseph de Finkoir, 1810,

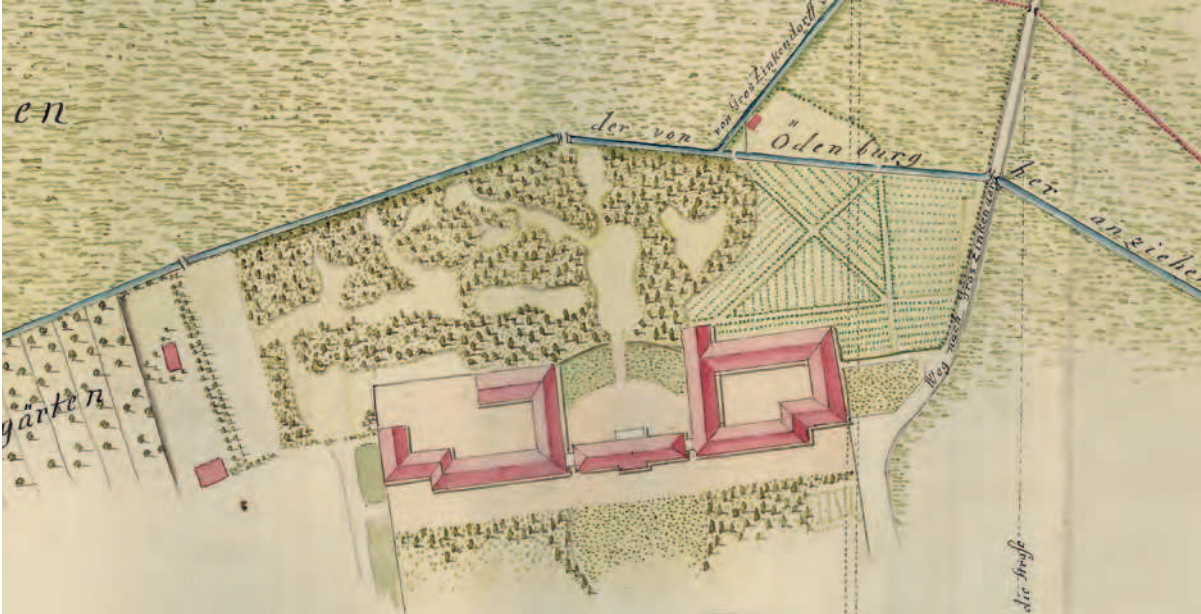
southern orientation, partial (FORRÁS/SOURCE: MNL OL / HNA S 83 NO. 9.)

10. kép/pict.:

Michaelis Wagner vízrendezési terve Kiscenk és Pereszteg

környékén, 1814, fordított (déli) tájolás, részlet / Water regulation plan at Kiscenk and Pereszteg, made by Michaelis Wagner, 1814, southern orientation, partial

(FORRÁS/SOURCE: MNL OL / HNA S 83 NO. 36.)

kert délnyugati csücskében, az Ikva és a Spidlbach összefolyása közelében a vízkerék és a hozzá kapcsolódó fürdőház.⁶⁰ Széchenyi leveleiből tudjuk, hogy a vízkeréket (víz machinát, vízimalmot) 1794-1795-ben építették, és hangulatos vízlépcsőt készítettek hozzá.⁶¹ Négy évvel később már a fürdőház is állt, amibe a vízkerék segítségével vezették a vizet – egy esztétikusan kialakított medencében kényelmes, hideg- és melegvizet fürdőt is vehetett a birtokos.⁶² A patakok által átfont területek a hidakkal esztétikailag előnyére, gyakorlatias szempontból viszont hátrányára váltak a kertrésznek. A levelek számos alkalommal beszámolnak arról, hogy az árvizek a vízmasinában vagy a fürdőházban nagy károkat tettek, így ezek javítására nagy figyelmet fordítottak.⁶³

Északi kert

A kastély régebbi kertje a főbejárat előtt, a kastélytól és a melléképületektől azok szélességében északra, a Sopron felé vezető országútig terjed. Széchenyi Ferenc birtoklása idejéből meglehetősen kevés fennmaradt térképpel rendelkezünk a területről, a legtöbb terv ugyanis – vízrendezési céllal készülve – az Ikva, illetve mellékágainak környezetét, tehát kizárólag a kastély déli részét

54 „Hogy mi nálunk bárka szükséges, az bizonyos, és ugyan azért kérem is anak el Készíttetését, de mivel az is igaz, hogy a Kenderrel öszve Kevert víz a halnak Káros, tehát Feő Biró Lajos a Czenki tisztel Keressen, avagy ásattasson a N.Czenkiek által ... egy Közönséges Kender ásztató helyet, a mellyből a vizet a Falu Birónak, és Tisztnek tudta nélkül ... leereszteni szabad ne légyen, mellyet a Tiszt hirül adván a Kertésznek, ez akkor a Bárkában vezető Csatornyát bé zárja, még gondolhattya hogy az inpregnalt víz el fol, ha tehát ezen rendelés meg tétetik, és a Tiszt reá vigyázzván a Bünöst mindgyárt meg is büntetti tsak az első Esztendőben, már akkor a másodikban szokásban jön, és halaink is meg maradnak.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1801. szept. 8. Széchenyi Paphoz.

55 Esetleg ez a hat évvel későbbi levél a mesterséges tó elkészültére utal: „Köszönöm, hogy a' majorsághba és a' Machinánál a Viz-Tartókat meg csináltatta Az Úr.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1807. jún. 28. Széchenyi Paphoz.

56 A móló szolgálhatott a teknősöknek napozóhelyül.

57 SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1799. máj. 14. Széchenyi Paphoz. Lásd még: SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1801. jan. 4. Széchenyi Paphoz.

58 SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 117-136, No. 36. 1804. Széchenyi utasítása Kocsihoz. 122.

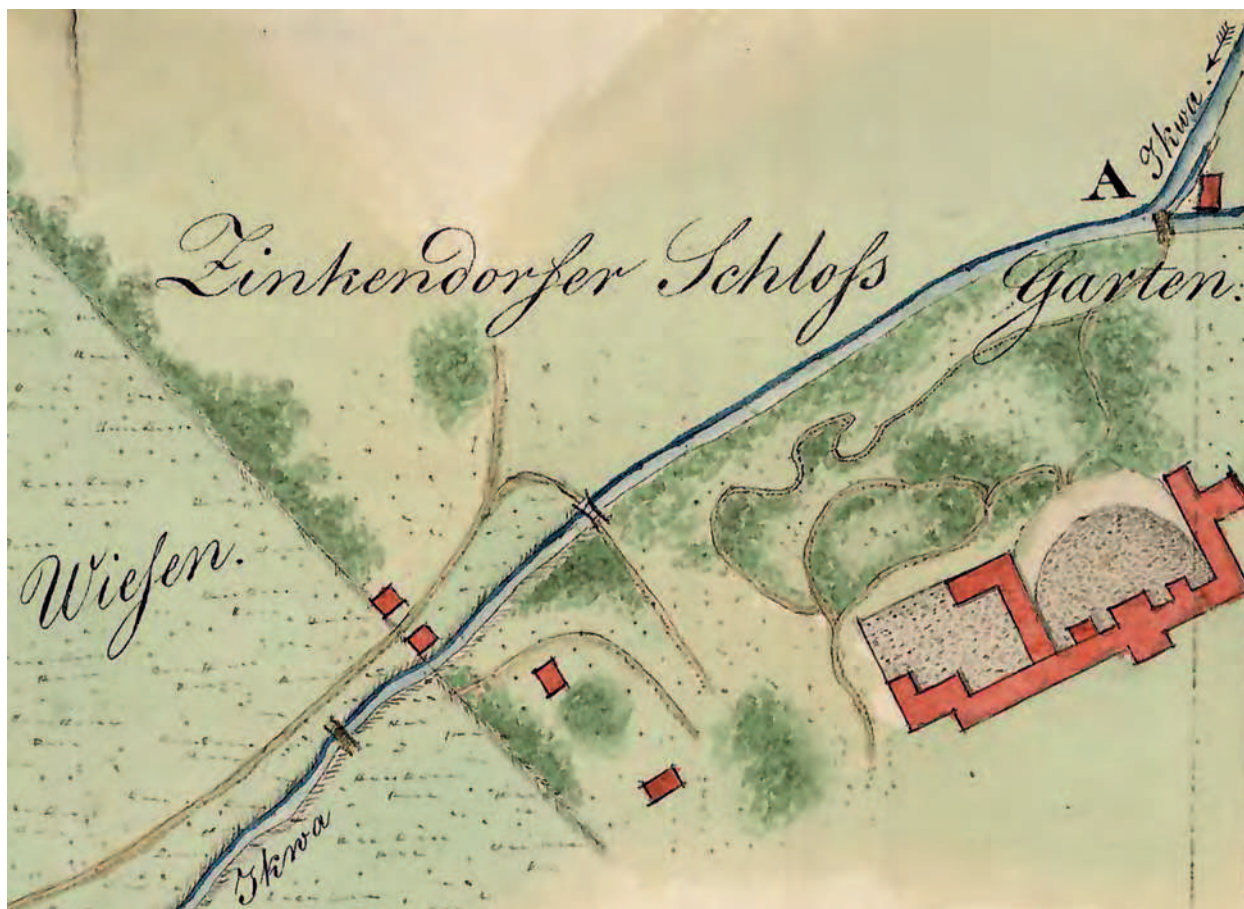
59 „Eő Excell[enciájá]nak rendeléséből szerezzzen Inspector Uram valami 20. vagy 25. Tekenyös Békát az most épült tavakban, 's küldje fel, ha többet szerezhets, annál jobb.” SzTCs VIII. köt. – 20. cs. – 43. (315. cs.) 217; 1812. máj. 6. Pap Kovácsishoz.

60 Az 1805-ös térkép nevezi meg „Schöpf Machin” néven, (az 1800-as, 1810-es és 1814-es térképen is szerepel), illetve egy későbbi, 1827-es térkép ugyanezt az épületet „Badhausz” néven említik, és a fölötté levő zúgókra az „Überfall” megjelöléssel utalnak. MNL OL S 83 No. 32.

61 „Ha a Víz masina kész lesz, kérje az Ur arditok, hogy a Szükségess vállokat is meg tsinnnyáltassa, mellyek a kertésznek a viznek bé eresztésére szükségessek lennének.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1794. aug. 14. Széchenyi Paphoz.

62 „Amót a' víz öntő kerék Machinánál / földeni is lehet, Márván kő kádjánál / két Réz Rétzek oda készített szárnyánál / Meleg 's hidegh vizet.” OSZKK Quart. Hung. 556. Széchenyi Ferenc kiscenki kastélyának és kertjeinek leírása. 1798. 26-28, 31. versszak.

63 „Bezzeg féltem én a Czenki földő Házomat a Víz miatt, holot Irásban hagytam Pilatinak hogy azon részt tömtesse meg, és emeltesse fel töltését, ... de fel fogadok, hogy oda egy szekérrel sem hortak el menetelemtül fogva...” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1801. dec. 21, Széchenyi Paphoz.

square-shaped basin in this area, on the border of the English garden and kitchen garden. The issue of the fishpond arose in 1801 as well, when Széchenyi planned to dig one in the southwestern part of the garden, next to – and connected to – Ikva stream. Pap did not support this plan, since the watercourse was contaminated due to the hemp soaking activity of the serfs and it would have harmed the fish. In the end, Széchenyi only partially accepted Pap's suggestion: he insisted on the establishment of fish "conservatories" in the garden, although he required the elimination of the damages caused by hemp soaking.⁵⁴ However, we do not know, whether the fishpond has been created in the above-mentioned area, as neither of the maps indicates it.⁵⁵

The turtle pond did not serve to be as useful as the fishpond. It can be assumed that the turtle pond took place inside the English garden, and not on its periphery – perhaps it was the crooked lake with a small circular peninsula ("Molo"), indicated on the map of 1805 (Fig. 6 and 7).⁵⁶ Széchenyi's suggestion, that the territory next to the turtle pond of Cenk should provide habitat for slugs,⁵⁷ contributed to the entertaining and aesthetic functions of the pond. The importance and popularity of the turtle pond is proved

by the fact that it is mentioned in the subsequent years as well, that the pond was conserved in clean and proper condition,⁵⁸ and that turtles, required by Széchenyi, were collected from newly established ponds in 1812.⁵⁹

The water wheel and the bathhouse – which can be found in the southwestern corner of the southern English garden, close to the confluence of Ikva and Spitalbach streams – served for water regulation and amusement.⁶⁰ It is known from Széchenyi's letters that the water wheel (also mentioned as water machine or water mill), and the cosy water stairs attached to it, were built in 1794-1795.⁶¹ Four years later, the bathhouse was already completed, and the water was directed here by the water wheel, thus the Count could have a cold or hot water bath in an aesthetically designed comfortable pool.⁶² The garden areas crossed by streams and bridges proved to be advantageous from an aesthetic point of view, however, of practical considerations, they were disadvantageous for the garden. The letters reported on numerous occasions that the floods had caused great damages to the water machine or the bathhouse, therefore a great deal of effort was made to repair them.⁶³

⁵⁴ SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.). September 8, 1801, Széchenyi to Pap.

⁵⁵ SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.). June. 28, 1807, Széchenyi to Pap. Maybe this letter refers to the completion of the lake.

⁵⁶ The 'Molo' could serve as the sun-deck of the turtles.

⁵⁷ SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) May 14, 1799, Széchenyi to Pap. See also: SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) January 4, 1801, Széchenyi to Pap.

⁵⁸ SzBR Vol. II. – No. 4. (fasc. 117.) C) 117-136, No. 36. 1804. Széchenyi's instruction to Kocsi. f. 122.

⁵⁹ SzBR Vol. VIII. – fasc. 20. – 43. (fasc. 315.) 217. May 6, 1812, Pap to Kovacsics.

⁶⁰ It can be seen on the map of 1805 as 'Schöpf Machin' (pump machine), and on the map of 1827 as 'Badhaus'. HNA S 83 No. 32.

⁶¹ SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) August 14, 1794, Széchenyi to Pap.

⁶² NSZLM Quart. Hung. 556. 1798. 26-28, verse 31.

⁶³ SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) December 21, 1801, Széchenyi to Pap.

ábrázolja. A térképek hiánya összhangban áll a szöveges források részlegességével: Széchényi kevés konkrét utasítást ad az északi angol (?) kertet illetően, valamint általában a kertre vonatkozó tartalmak egy részéről csak valószínűsíthető, hogy erre a térségre vonatkoznak.

Széchényi viszonylagos inaktivitása összefügghet azzal, hogy ezen a területen már minden bizonnyal állt egy izléses francia kert, amit nagybátyja, Széchényi Antal hozott létre. Erről a kerről a 18. század harmadik negyedéből három különböző tervvel is rendelkezünk.⁶⁴ A tervrajzok alapján Fatsar részletesen leírja a barokk kert stílárisságait, illetve Örsivel összhangban a későbbi tervek fényében valószínűsíti, hogy a Kneidinger által szignált verzió valósult meg.⁶⁵ A szabályos, három parterből – díszkertből, veteményesből és gyümölcsösből – álló kert azonban Széchényi Ferenc idején átalakult. Az 1785–1788-as terv (5. kép) átmeneti megoldásokat tartalmaz,⁶⁶ az 1789-es térképen (2. kép) határozottan a geometrikus felosztás látszik, az 1800-ban készült terven (3. kép) azonban már nagyvonalakban egy angolkertet ábrázolnak. A középső, a kastély tengelyében futó, s a hársfasorban folytatódó utat teljesen felszámolták. A két, haszonkertet elválasztó utat ívesen széttolták, ezáltal a kastély előtt egy tágas tér, s nagy, ovális gyepes terület alakítottak ki. A két íves út az 1805-ös (6–7. kép) és az 1810-es térképen (9. kép) is látszik, illetve az 1800-as évek elején a szöveges források is utalnak rá.⁶⁷ A gyepes középtér pedig a főúr lányának, Széchényi Fannynak 1807 körül keletkezett rajzain (12–13. kép) jól kivehető, bár egyik esetben egyenes szegéllyel. Ebből következik, hogy megvalósult a térképeken jelölt változás, arról azonban nincs információnk, hogy 1785/1789 és 1800 között pontosan mikor, illetve milyen megfontolásból alakították át ezt a kertegységet.⁶⁸

Hasonlóan csak feltételezésekre építhetünk az északi kert szélső, eredetileg gazdasági célú térségeit illetően. Az

1800-as (3. kép) és az 1805-ös térképeken (7. kép) kisebb kerti terek, tisztások, ligetek és sűrűn fásított térfalak látszanak. Ennek megvalósulását, tehát a tájképi kert kiterjesztését támaszthatja alá, hogy egy 1808-as iratban megkülönböztetnek kisebb és nagyobb angolkertet.⁶⁹ Ugyanakkor más forrásokból az tűnik ki, hogy ebben a kertben voltak gyümölcsfák,⁷⁰ tehát valószínűsíthető, hogy a barokk kert gyümölcsösét nem számolták fel teljesen. Esetleg elképzelhető, hogy a gyümölcsfákat szabálytalan rendbe ültették.⁷¹

Mindezekhez képest egészen bizonyos, hogy az északi kert országút mellett bejáratánál kétoldalt szimmetrikus elrendezésben két kis épület állt – és áll ma is. Ezek szintén Széchényi Ferenc idejében készültek, a térképeken négyzet vagy L alaprajzúak. Az alaprajznak a rendelkezésre álló tervrajzok közül egyik épület sem feleltethető meg, kinézetükről azonban árulkodik Széchényi Fanny két akvarellrajza (12–13. kép): lapostetős, kocka alakú kapuépítmények voltak, a bejáratúra néző homlokzatukon egy ajtóval és egy ablakkal. Az egyik épület kétségekívül egy ór szobája. A másik az 1798-as vers szerint az uraság nyári mulatóhelye,⁷² ami funkcionálisan furcsa megoldást jelent – valószínű, hogy esztétikai célból, a szimmetria kedvéért építették.

A kert őrzésének témája számos utasításban központi helyet foglalt el: Széchényi vigyázott kertjére, és precízen előírta a látogatók fogadásának és a kertkapuk bezárásának rendjét.⁷³ A szigorú szabályok mellett a kert védelmét szolgálta a falazott kerítés. Ennek építése újra és újra előkerül a szövegekben, sőt egyik sürgető levelében a főúr felhívja a figyelmet, hogy amíg a fal el nem készül, árokkal vegyék körül a kertet.⁷⁴ Az 1805-ös térképen (7. kép) az északi kertet övező, helyenként megvas-tagított piros vonal arra enged következtetni, hogy a kertfal (kerítés) elsősorban az északi kert védelmére szolgált.

64 MNL OL S 83. No. 1, MNL OL S 83. No. 3., Közli Fatsar 2008. op. cit. 162–164. Lásd még 10. kép.

65 MNL OL S 83. No. 2. Fatsar 2008. op. cit. 161–164, Örsi 1977. op. cit. 294–295, Örsi 1981. op. cit. 5.

66 V. ö. Fatsar 2008. op. cit. 164.

67 „Az Uraság Kastélyára és Házi Tisztjeire nézve. 1. Az Udvarnak ... szüntelen tisztának kell lenni, úgy, hogy, a' melly szekér, vagy ember nyomások az előbbeni napon estenek, azok régvélre el törültsenek. -- Ugyan ezen munkát a' bé járó kaputul egész a' Kastélig a' kertnek mind a' két utyára nézve, a' kapus tartozik naprul napra meg tenni.” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 117–136, No. 36. 119. 1804. Széchényi utasítása Kocsihoz.

68 Az átmenetiség kérdéséről bővebben lásd Fatsar 2016. op. cit.

69 SzTCs X. köt. – 11. cs. (450. cs.) 10. sz. 145–148. 1808. Specification der Obstbäume in Zinkendorf.

70 „Fölső Kert bő termő szép gyümölcsös fákkal / bővelkedik közli gyümölcsseit sokakkal” OSZKK Quart. Hung. 556. Széchényi Ferenc kiscenki kastélyának és kertjeinek leírása. 1798. 26–28, 38. versszak. Lásd még SzTCs X. köt. – 11. cs. 6. sz. (449. cs.) 1800–1819 (é. n.) 130–131.

71 Erre utalhat az egyik szöveg, amikor a gyümölcsfák elrendezéséről szól: „In Bezug auf Beyden Gärten und dem flügel Mayerhof. a) Hätte sich H. Rittmeister die Instruction des Gärtners abschriftlich geben zu lassen und nachdem mein größtes Vergnügen in der Reinlichkeit der Anlege der Obstbaume, und der Gras Einfassungen ist, so wünsche ich das er auf diese auch sein größters Aufsehen hätte.” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 126–131 (No. 36.) 126. 1811. márc. 7. Széchényi utasítása Bodendorferhez.

72 „Itt ezen Kert végén a' Kert Kapujánál / fölül a' strásának a' szobátskája áll: / allól az Uraságh nyári szobájánál, / jó mulatságh essik az Ország uttyánál.” OSZKK Quart. Hung. 556. Széchényi Ferenc kiscenki kastélyának és kertjeinek leírása. 1798. 26–28, 39. versszak.

73 „...Daß die 6 Thören, nemlich die 2. am Schlosse dann jenes beyrn Gärtners – und Schweitzer hof, so wie auch das dem Schloß gegenüber stehende hölzeren Gitter thor, und an der Milchkammer das Shweitzers befindliche Thor immer nach dem Souper gestpert werden ...” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 126–131 (No. 36.) 126. 1811. márc. 7. Széchényi utasítása Bodendorferhez.

Northern garden

The older garden of the castle lies in the front of the main entrance, and it runs from the castle in a northern direction, to the road that leads to Sopron. We have only a few maps of this area from Ferenc Széchényi's period, since most of the plans were made for the purpose of water regulation, and they depict the surroundings of Ikva stream and its branches on the southern part of the castle. The lack of maps could not be compensated with numerous textual sources: Széchényi gives little specific instruction on the northern English (?) garden, moreover, some of the contents which generally relates to the garden can only be assumed to refer to this area.

Széchényi's attitude may be related to the fact that an aesthetic French garden had already been in this area which was created by his uncle, Antal Széchényi. We have three different plans for this garden from the third quarter of the 18th century.⁶⁴ Based on the plans, Fatsar gives a detailed description of the stylistic properties of the Baroque garden, and in accordance with Örsi, with regard to later plans, he assumes that the version signed by Kneidinger was carried out.⁶⁵ However, the regular garden consisting of three parterres – ornamental garden, allotment and orchard – was transformed at the time of Ferenc Széchényi. The plan made in 1785–1788 (Fig. 5) contains temporary solutions,⁶⁶ while a clear geometric structure can be observed on the map of 1789 (Fig. 2), while the plan of 1800 (Fig. 3) broadly illustrates an English garden. The central road – which was created in the main axis of the castle and with the linden tree alley as a continuation – was completely eliminated, while the two paths that separated the fruit and vegetable garden were shifted further in an arch-shape, thus creating a huge, oval meadow in front of the castle. The two arching roads can be observed on the maps of

1805 (Fig. 6 and 7) and 1810 (Fig. 9), and there are references to them in the textual sources from the early 1800s.⁶⁷ The meadow is illustrated on the drawings made by Fanny Széchényi, the daughter of the Count, around 1807 (Fig. 11 and 12), although on one of the drawings it has straight edges. This proves that the change indicated on the maps has been accomplished, however, we have no information on when exactly between 1785/1789 and 1800, and why this garden part was changed.⁶⁸

Similarly, we can only rely on assumptions in relation to the agricultural areas on the periphery of the northern garden. Smaller lianas, groves and dense afforestation can be observed on the maps of 1800 (Fig. 3) and 1805 (Fig. 7). The fact that a smaller and larger English garden is distinguished in a document written in 1808 can serve as a proof that the plan was carried out and the landscape garden was expanded.⁶⁹ However, according to other sources, there were fruit trees in the garden,⁷⁰ thus it can be assumed that the orchard of the Baroque garden was not entirely eliminated. It is also possible that the fruit trees have been planted irregularly.⁷¹

In comparison to these, it is quite certain that two buildings were – and are still – standing in a symmetrical position on both sides of the northern garden entrance, close to the road. These buildings had been built at the time of Ferenc Széchényi; they are indicated on the maps with a square or 'L' shape. Based on the available plans, none of the buildings is in accordance with the layouts, however, two aquarelle drawings (Fig. 11 and 12) of Fanny Széchényi illustrate the two buildings: flat-roofed, square shaped gate buildings with a door and a window on the façade facing the entrance road. One of the buildings was undoubtedly a guard's room. The other, according to the poem written in 1798, was used by the Count as a place for entertainment during the

64 HNA S 83. No. 1, HNA S 83. No. 3., Published by Fatsar 2008. op. cit. 162–164. See also Fig. 10.

65 HNA S 83. No. 2. Fatsar 2008. op. cit. 161–164, Örsi 1977. op. cit. 294–295, Örsi 1981. op. cit. 5.

66 Fatsar 2008. op. cit. 164.

67 SzBR Vol. II. – No. 4. (fasc. 117.) C) 117–136, No. 36. 119. 1804. Széchényi's instruction to Kocsi.

68 For further information on transitivity see Fatsar 2016. op. cit.

69 SzBR Vol. X. – fasc. 11. (fasc. 450.) 10. No. 145–148. 1808. Specifications of fruit trees in Cenk.

70 NSZLM Quart. Hung. 556. 1798. 26–28, verse 38. . See also SzBR Vol. X. – fasc. 11. No. 6. (fasc. 449.) 1800–1819 130–131.

71 The text about the range of the fruit trees may refer to this. SzBR Vol. II. – No. 4. (fasc. 117.) C) 126–131 (No. 36.) 126. March 7, 1811, Széchényi' instruction to Bodendorfer.

11

11. kép/pict.:

Széchenyi Fanny rajza a cenki sétáról, 1806 / Drawing about walking in Cenk, made by Fanny Széchenyi, 1806

(FORRÁS/SOURCE: SZÉCHÉNYI FANNY ALBUMA [LELŐHELY ISMERETLEN] /

SZÉCHÉNYI FANNY'S ALBUM

[UNKNOWN PLACE] KÖZLI /

PUBLISHED BY BÁRTFAI

SZABÓ OP. CIT. 427.

ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI

KÖNYVTÁR TÖRZS-

GYŰJTEMÉNYE /

NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY,

GENERAL COLLECTION)

A falazott kerítés valószínű elérte gyakorlatias célját, de egyúttal csorbította a kert esztétikai, tájképi jellegét.⁷⁵ Ebből a szempontból válhatott releváns kérdéssé a kert észak felé történő további nagyobbítása. Már az 1785–1788-as terv (5. kép) készítője bővíteni kívánta a kerítet a hársfasor irányába, tudjuk azonban, hogy ennek a tervnek legtöbb eleme nem valósult meg. 1794-ben azonban Széchenyi maga is ír ebbéli szándékáról, de feltételként szabja meg, hogy a Sopron felé tartó „országút”, amit így magában foglalna a kastélykert, nem szenvedhet kárt.⁷⁶ Néhány hónappal később azonban a szilárd elhatározás tárgya már csak feltételes módban szerepel.⁷⁷ Végül nem tudjuk, hogy a bővítés megvalósult-e: Az 1805-ös térképen (7. kép) látszik az úton túli parkosítás, a későbbi tervrajzok azonban nem tüntetik fel azt, a második katonai felmérés térképén azonban újra látszik.⁷⁸

A hársfasor és környéke

A 23 méter széles, 2,3 kilométer hosszú hársfasor az egykori Széchenyi-birtok egyik legkiemelkedőbb tájtörténeti értéke. Az allé létrehozása ugyanúgy, ahogy az északi kert esetében, Széchenyi Antalhoz kötődik. Azonban az első ismert térképek, amelyek ábrázolják, az unokaöcs Széchenyi Ferenc birtokossága idején készültek, bár ebből csak néhány darab maradt ránk. A hársfasort említő szövegek esetében is hasonló hiányosságot tapasztalhatunk: a főúr a többi kertrészhez képest meglehetősen kevésszer veti

fel a hársfasor ügyét. Ráadásul a források kezelését nehezíti, hogy az „allé” kifejezést a korban – eredeti jelentését megőrizve – minden fasorra, így hosszanti erdővágásokra, vadásznyiladékokra is használták.⁷⁹ Ha pedig a szövegekörnyezet alapján valószínűsíthetjük, hogy a cenki hársfasorról van szó, akkor is olykor egyes, olykor többes számban szerepel a fogalom – mindezeket figyelembe véve tehát még jobban leszűkít a nevezetes alléről információt nyújtó források köre.

Ezek ismeretében ugyanakkor leginkább csak a hársfasor környezetét tudjuk jellemezni: az attól nyugatra eső területet általában rétnek, legelőnek vagy takarmánytermesztésre használták, lóherét, lucernát ültettek ide – ahogy arra az 1805-ös térkép (6. kép) „Vieh Weisen” megjelölése is utal.⁸⁰ Sőt, egy szövegrészlet szerint az alléban – tehát a két fasor közötti területen – is haszonnövényeket termesztettek.⁸¹ A főúr tehát a kertjeivel szemben az alléban nem kezdeményezett változtatásokat. Ennek köszönhető, hogy a hársfasorban ma is több mint 250 éves egyedek találhatóak,⁸² ugyanakkor ebből következtethetünk arra is, hogy a főúr esztétikai vagy szórakozási céllal ritkán vette igénybe a hársfasor kellemeit, legfeljebb fenntartására fordított figyelmet.⁸³

Hasonló tendenciát tapasztalunk az allé végén elhelyezkedő remeteség és közvetlen környezete kapcsán. A főúr extra fejlesztésekbe nem kezd,⁸⁴ inkább csak megőrzése, felügyelete ügyében rendelkezik. Ezt a kastélytól relatíve

74 „... ha Ringer, és az áts a kert eránt bé nem küldik azon napra melyet az Ur nékiek rendel Überschlagjokat a kert falak és épületek miatt, ... addig pedig különösen recomendálom az Úrnak, hogy Paszthorit Ki vigye és árk, vagy fundamentum ásokot ki rendülvén Czenkre, annak jelenlétében azok által fel árkul-tassa az Ur a Kert Környékét...” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1794. nov. 7. Széchenyi Paphoz.

75 A nagyság eszméjére való ügyelést jelezheti, amikor Széchenyi a két kert-rész közötti „kommunikáció” biztosítását szorgalmazta: „... und da außer diesen Thören noch eines von Garten nach Großzinzendorf... führt so werden auch die Schlüssel von diesem bey H[err] Rittmeister aufbewahret ... Diesen schwarzen Gitter Thören ausgenommen bleiben die übrigen den ganzen Tag offen, um die Comunication in beyden Gärten frey zu erhalten.” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 126–131 (No. 36.) 126. 1811. márc. 7. Széchenyi utasítása Bodendorferhez.

76 „... Kérem az Urat, hogy Pásztorit a kertemnek mind az Ur, mind Juhászom felé, rendelésem szerint leendő nagyobbítására, azon helyess ok mellett, hogy az ország ut ne tsorbultassék, és ezen allattomban tartando ok miatt ... személlýessen ki vinné, ... mert mindjárt nagyobb Securitással megyen aztán a Dolog. holott külömben a gaz Emberek abban is akadált tehetnének.” SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1794. nov. 7. Széchenyi Paphoz.

77 SzTCs I. köt. – 10. sz. – No. 26. (36. cs.) 1795. jan. 24. Széchenyi Paphoz.

78 <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=osm%2C5&bb%2C1853339.1465708802%2C603867.6.61837407%2C1866228.3404654681%2C6042498.46978833>

summer,⁷² which is an unusual solution – it was probably built for an aesthetic purpose, for keeping the symmetry.

The guarding of the garden was a central issue in several instructions: Széchényi paid attention to keep his garden in a good condition, and he gave precise instructions on the reception of visitors and the closing of the garden gates.⁷³ In addition to the strict rules, a masonry fence secured the protection of the garden. The construction of the fence is a reappearing theme in the texts, moreover, in one of the urging letters, the Count writes that until the fence is not finished, the garden shall be surrounded by a trench.⁷⁴

On the map of 1805 (Fig. 7), there is a red line around the northern garden – that is widened in some places – which suggests that the wall (fence) around the garden was primarily used to protect the northern garden.

The masonry fence probably proved to be practical, however, at the same time, it decreased the aesthetic landscape character of the garden.⁷⁵ This probably led to the fact that the expansion of the garden in a northern direction became a relevant issue. The designer of the plan made in 1785–1788 (Fig. 5) already wished to expand the garden in the direction of the linden tree alley, although it is known that most elements of the plan have not been accomplished. However, in 1794, even Széchényi expressed his intentions on expanding the garden, yet he set out that the road to Sopron – which would have become a part of the castle garden due to the expansion – must be preserved.⁷⁶ A few months later, however, this strict determination turned into only a hypothetical solution.⁷⁷ Eventually, we have no sources of whether the expansion has been carried out. We can see the traces of a landscape park beyond the road on the map of 1805 (Fig. 7), afterwards it is not indicated on later plans, but it can be observed on the map of the second military survey.⁷⁸

The linden tree alley and its surroundings

The 23 m wide and 2.3 km long linden tree alley is one of the most outstanding historical landscape feature of the former Széchényi estate. It was created by Antal Széchényi, like the northern Baroque garden. Yet, the first known maps about the alley date back to the time when Ferenc Széchényi was the proprietor, although only a few of these maps remained for today. We can observe a similar deficiency in the case of texts mentioning the linden tree alley: in comparison to the other garden parts, the fate of the linden tree alley is only mentioned a few times by the Count. Furthermore, the fact that the term “alley” was used for all the tree alleys – thus retaining its original meaning – in that time, therefore it also referred to alleys in hunting woods, makes it more difficult to properly understand the sources.⁷⁹ Even when it can be assumed from the context that the text refers to the linden tree alley of Cenk, the term appears in both singular and plural forms as well, therefore the number of sources that provide information about the linden tree alley is very limited.

However, based on all of these, we can only characterise the site of the linden tree alley: the area to the west of the linden tree alley was generally used as a meadow, pasture field or forage-growing land, where clover and lucerne were planted – as it is indicated by the “Vieh Weisen” label on the map of 1805 (Fig. 6).⁸⁰ Moreover, according to a text, crops were planted in the alley – i.e. in the central area between the two tree rows.⁸¹ Unlike in his gardens, the Count did not initiate any changes in the alley. Due to this, we can still find more than 250 years old trees in the alley,⁸² although this can also mean that the Count rarely used the linden tree alley for aesthetic or entertainment purposes, he mostly paid attention to its preservation.⁸³

72 NSZLM Quart. Hung. 556. 1798. 26–28, verse 39.

73 SzBR Vol. II. – No. 4. (fasc. 117.) C) 126–131 (No. 36.) 126. March 7, 1811, Széchényi's instruction to Bodendorfer.

74 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) November 7, 1794, Széchényi to Pap.

75 However, Széchényi wanted to ensure the 'Communication' between the two gardens. SzBR Vol. II. – No. 4. (fasc. 117.) C) 126–131 (No. 36.) 126. March 7, 1811, Széchényi's instruction to Bodendorfer.

76 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) November 7, 1794, Széchényi to Pap.

77 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) January 24, 1795, Széchényi to Pap.

78 <https://mapire.eu/hu/map/secondsurvey-hungary/?layers=osm%2C5&bbox=1853339.1465708802%2C603867.6.61837407%2C1866228.3404654681%2C6042498.46978833>

79 SzBR Vol. II. – No. 1. – E (1804–1826) (fasc. 110.) 798–799. 1804 (?). Finkoir's proposal about the woods.

80 SzBR Vol. II. – No. 1. – E (1639–1792). (fasc. 107.) 682–683. October 19, 1794, Ardrík's instruction.

81 SzBR Vol. II. – No. 1. – E (1639–1792). (fasc. 107.) 594. 1793. January 9. Commission of Cenk.

82 László Gerzson, Kinga Szilágyi: *Though on the condition of the linden tree alley in Nagycenk and the possibilities for its renewal.* 4D 2011. No. 21. 2–19.

12. kép/pict.:

Széchenyi Fanny rajza a cenki sétakocsikázásról, 1807 / Drawing about promenade in Cenk, made by Fanny Széchenyi, 1807

(FORRÁS/SOURCE: SZÉCHÉNYI FANNY ALBUMA [LELŐHELY ISMERETLEN] / SZÉCHÉNYI FANNY'S ALBUM [UNKNOWN PLACE] KÖZLI / PUBLISHED BY BÁRTFAI SZABÓ OP. CIT.

405. ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR TÖRZSGYŰJTEMÉNYE / NATIONAL SZÉCHÉNYI LIBRARY, GENERAL COLLECTION)

távol levő térséget egy itt lakó alkalmazott volt hivatott rendben tartani.⁸⁵

Vajon praktikus megfontolásból, a fizikai jelenlét, hatékonyabb ellenőrzés végett volt rá szükség, vagy inkább hangulati célból – remeteségre emlékeztető állapot fenntartása végett – alkalmazták?⁸⁶

A remeteségben tehát találhatunk egy kis épületet⁸⁷ az itt élő számára. Az 1805-ös térképen (6. kép) azonban nem egy, hanem négy épületet különböztethetünk meg, egy téglalap alaprajzút az allé tengelyében, egyet az északkeleti határon, egy kereszt alaprajzút a keleti részén, és egy kör alaprajzút a nyugati felén. Vajon melyik volt a felügyelő lakhelye? Valószínűsítjük, hogy a félreeső, egyszerű téglalap alaprajzú épület az egykori kápolna lehet.⁸⁸ A másik kettő – ha egyáltalán elkészült – valószínűleg gazdasági célt szolgált. A kerthasználati szokásokat meglehetősen részletesen leíró vers viszont egyáltalán nem említi itteni mulatóházat.⁸⁹ A remeteség „használaton kívüli” voltát jelzi az is, hogy Széchenyi javasolja: ide telepítsék az újonnan vásárolt méheket, mert itt nem zavarják a sétálókat.⁹⁰ Az is lehetséges, hogy az 1780-as évek végén elkészülő déli angolkert funkcionálisan átvette a helyét a remeteségnek, hiszen korábban Rotenstein és Festetics Júlia még kiemeli a „hermitázst” beszámolójában.⁹¹ Rendeltetésbeli változásról szintén beszélhetünk: a remeteséget és a ligetet az 1790-es évektől gazdasági célból használták ki, gesztenyefákat és egyéb héjas termésű gyümölcsöket ültettek ide.⁹²

Az alléval, remeteséggel kapcsolatos utasítások leggyakrabban kiterjednek egyéb környékbeli helyszínekre is: a Palatinus templomára, a Juli völgyére, és a Kálváriahegyre. Ezek a remeteség-

79 „Zinkendorfer Allee Wald ... Um also die übermäßige Breitender Alleen zu einem Nutzen zu verwenden, ist rathsame die Alleen Breiten, mit Ausnahm der durch-führenden Land-strase, nur auf 3. höchstn aber auf 4 klafter reduciren zu lassen, die übrige Sträcken aber mit Weisbuche saame Bebaune zulassen, dieses wird mittlerzeit dem Auge ein Lieblicher Ansicht, dene Rente aber einen ausgibigen Beytrag Verschaffen” SzTCs II. köt. - 1. sz. - E (1804-1826) (110. cs.) 798-799. 1804 (?). Finkoir erdőkezelési javaslata.

80 „Az Allee mellett lévő Lóher még egyszer az fejős tehének számára le kaszaltassék az után pedig rothadtt szalmapolvával és egyéb apró szalma hulladékkal meg trágyáztassék.” SzTCs II. köt. - 1. sz. - E (1639-1792). (107. cs.) 682-683. 1794. okt. 19. Ardrik utasítása.

81 „...A' Czenki alléban pedig természetesen hajdinát, lóhert, s' Lentsét.” SzTCs II. köt. - 1. sz. - E (1639-1792). (107. cs.) 594. 1793. jan. 9. A cenki Comissio jegyzőkönyve. A szöveg a remeteség ügyei után következik, tehát minden bizonnyal a híres hársfasorról van szó.

82 Gerzson László, Szilágyi Kinga: Gondolatok a nagycenki hársfasor állapotáról és megújításának lehetőségeiről. 4D 2011. 21. sz. 2-19.

83 „A' kastélyon kívül pedig egész a' fertőig, mintegy ¾. órányira tart a' széken, 's egyenlően nőtt hársfák között vezetű út, (Alléé) melly az egész vidéknek mintegy újabb elevenséget szolgáltat.” Vályi op. cit. 386.

84 „... arul is, hogy el jön e az az projectált Kertész az Eremitájban, tudositson benünkent...” SzTCs I. köt. - 10. sz. - No. 26. (36. cs.) 1794. nov. 7. Széchenyi Paphoz.

85 „Die herrschaftlicher Gärten betreffend... Der ausser der Landstrasse befindliche klee garten, dann die erhaltung der Alee, so wie das Wäldels, mit der Eremitage und dene angränzenden Acatien wald, hängt vonn Gärtner samt den in der Eremitage angestellten Wächter ab, nur hat Anyos den klee sowohl in den adachten klee garten als in jenem kleck (?) der hinter dem Stadlgarten ist, durch dene Schwyzerkuecht zu Mähen...” SzTCs X. köt. - 11. cs. 6. sz. (449. cs.) 1800-1819. [é. n.] 130-131. V. ö. Kelemen op. cit. 150-152.

86 II. József hivatalosan szüntette meg a remeteség intézményét 1782-ben.

87 Gerzson - Szilágyi (op. cit. 2.) szerint később Széchenyi Béla ennek helyére építette a síremléket. Kelemen (op. cit. 152-153.) viszont korabeli térképek alapján cáfolja ezt

88 A remetelak és a kápolna berendezéséről is rendelkezésünkre áll egy inventárium. Közli Kelemen op. cit. 150-151.

89 OSZKK Quart. Hung. 556. Széchenyi Ferenc kiscenki kastélyának és kertjének leírása. 1798. 26-28, 40. versszak. A későbbi, második katonai felmérésen is csak egy épület látszik.

90 „...a Bárány és Szabo Méheit meg lehet venni, hanem Kotsinak mondja meg az Úr, hogy az anglus Kertbe nem tehetem, hanem a mind már mondtam, vagy az Cremitagban Ruef (Ruch?) gondviselése alatt, vagy Feleségem Bozi Kertjében, a hol a Sétálóknak akadálokra nem lennének.” SzTCs I. köt. - 10. sz. - No. 26. (36. cs.) 1805. aug. 7. Széchenyi Paphoz.

91 „... vom Garten aus gehet eine sast 5 viertel Stunden lange Allee mit 600 Linden besetzt, nach einem kleinen Lustwalde auf einer Anhöhe; ein kleines Eremitengebäude ist mitten darinnen erbauet...” Rotenstein op. cit. 288-289. „... et C'est en aller le Soir á 7 heure, l'avont dinnéens avons passé dom le jardin et l'Apv's dinnée á l'hermitage...” SzTCs I. köt. - 9. sz. - No. 26. (23. cs.) f. 603-604, Festetics Julianna Széchenyihez, Cenkről, 1783. júl. 5 (?).

92 „In der Arramittasch ... Elsche, und gemeine Nuß [367 db] ...gütte Kastanien B. [113 db] ...Süsse Mandel B. [50 db].” SzTCs X. köt. - 11. cs. (450. cs.) 10. sz. f. 145-148. 1808. Specification der Obstbäume in Zinkendorff.

A similar tendency can be observed in the case of the hermitage at the end of the alley. The Count did not initiate extra alterations,⁸⁴ he rather paid attention to its preservation and supervision. This area that lies relatively far from the castle was maintained by an employee who lived there.⁸⁵ Was the hermitage necessary for practical reasons, for a more effective supervision; or perhaps was it used for pleasure purposes – for preserving its hermit-like state?⁸⁶

All in all, we can find a small building⁸⁷ in the grove that was used by the employee who lived here. The map of 1805 (Fig. 6), however, shows not one but four buildings; there is one rectangular building in the axis of the alley, one building on the northeastern border, one cross-shaped building on the eastern part, and one circular building in the western part. But which building belonged to the employee? We assume that it was the remote and simple rectangular building. The cross-shaped building in its vicinity was probably the former chapel.⁸⁸ The other two buildings – if they were finished at all – probably served as agricultural buildings. However, the poem describing the gardening habits in details does not mention any lighthouses

in this area.⁸⁹ The following suggestion of Széchenyi proves that the hermitage was out of use: the newly bought bees shall be placed here, where they will not bother the walkers.⁹⁰ It is also possible that the hermitage was functionally replaced by the southern English garden that was completed at the end of 1780s, as the hermitage was formerly mentioned by Rotenstein and Júlia Festetics in their account.⁹¹ We can also talk about a change in its function: the grove and the hermitage was used for agricultural purposes from the 1790s, because chestnut trees and other stone fruits were planted here.⁹²

The instructions for the linden tree alley and hermitage most often relate to other nearby areas as well: to the Palatine Church, the Valley of Juli, and Mount Calvary. These areas can be found to the north-northwest of the hermitage, in the region close to Fertőboz. The Palatine Church is the stone lookout tower that is called today the “Gloriette of Fertőboz” – the locals call it Nádor (Palatine) church – which was erected by Ferenc Széchenyi in 1801 as a memorial of the visit of Palatine József, for representative purpose – to exploit the aesthetic value of Fertő region.⁹³ The Valley of Juli was an orchard – with

83 Vályi *op. cit.* 386.

84 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) November 7, 1794, Széchenyi to Pap.

85 SzBR Vol. X. – fasc. 11. No. 6. (fasc. 449.) 1800–1819. 130–131. Kelemen *op. cit.* 150–152.

86 Joseph II. dissolved the institution of the hermitage in 1782.

87 According to Gerzson – Szilágyi (*op. cit.* 2.), Béla Széchenyi built the mausoleum instead of this. Although, Kelemen (*op. cit.* 152–153.) disaffirms that.

88 We have an inventory of the accommodation of the hermitage and the chapel. See Kelemen *op. cit.* 150–151.

89 NSZLM Quart. Hung. 556. 1798. 26–28, verse 40. Likewise, only one building appears on the map of the second military survey.

90 SzBR Vol. I. – No. 10. – No. 26. (fasc. 36.) August 7, 1805, Széchenyi to Pap.

91 Rotenstein *op. cit.* 288–289. SzBR Vol. I. – No. 9. – No. 26. (fasc. 23.) f. 603–604, July 5 (?), 1783, Julianna Festetics to Széchenyi from Cenk.

92 SzBR Vol. X. – fasc. 11. (fasc. 450.) No. 10. f. 145–148. 1808. Specifications of fruit trees in Cenk.

93 NSZLM Quart. Hung. 556. 1798. mentions its wooden predecessor. According to the footnotes of verse 41. the palatine visited Széchenyi October 13, 1797.

től észak-északnyugatra, a Fertőboz felé eső térségben található. A Palatinus templom azonos a ma bozi gloriétte-nek – a környékbeliek által Nádor templomnak – nevezett kőkilátóval, amit Széchényi Ferenc 1801-ben emeltetett József nádor látogatásának emlékére, nyilvánvalóan reprezentatív céllal – a Fertő látványát kihasználva.⁹³ Juli völgye Széchényi Ferencné Festetics Julianna saját kezelésű gyümölcsöse volt számos alma- és körtefajjal.⁹⁴ Mellette szőlőhegyek helyezkedtek el, illetve az említett Kálváriadomb. Ezen területeknek külön felügyelője volt.⁹⁵ Mivel a cenki birtok részeivel egyszerre kezelte őket a birtokos, valószínűsíthetjük, hogy mintegy elszórt térségekként az esztétikai, reprezentatív területéhez tartoztak.

ÖSSZEGRÖZÉS

Széchényi Ferenc cenki kertjének sajátosságairól széleskörű forrásbázisra alapozva a korábbiaknál pontosabb, részletgazdagabb képet alkothattunk. A levéltári források egyes esetekben – például az 1789-es vízrendezés kapcsán – csak megerősítették a tervek-ből kiolvasható információkat, gyakran azonban fontos adalékokkal szolgáltak. A tervekből nem derül ki például, hogy a déli angolkert 1789-ben készült el, hogy a mulatóházat 1811-ben bontották le, hogy létrehoztak szórakozási céllal egy teknősbékatavat, hogy az északi kertben továbbra is maradtak gyümölcsösök, vagy hogy a gazdasági részeket élősövényekkel takarták el. A tervek és a szövegek összevetése által nagy bizonyossággal megállapíthatjuk, hogy az 1785–1788-as irreguláris terv, a déli grotta és az észak felé történő kertnagybővítés nem valósult meg, létrejött viszont egy déli kerti csermely és a tájképi térszerkezet és a két íves út az északi kertben.

Nemcsak a szöveges források segítettek értelmezni a térképeket, hanem for-

dítva is: ezáltal láthattuk például, hogy Széchényinek a malomközeli halastó létesítésére irányuló szándéka nem teljesült. Természetesen a forráshiány, illetve az eddig tökéletlen forrásfeltárás miatt így is maradtak kérdések, ahogy azt az északi kert kapcsán több esetben is érzékeltük. A bizonytalanság különösen érdekes típusa a mulatóház és a Jeremiás-idézet problémája, amelynél a szöveges források egymásnak nyíltan ellentmondanak, és a képi-térképi források sem segítenek eldönteni a kérdést.

A kert kinézetére vonatkozó, legtöbbször gyakorlatias utasításokat tartalmazó levéltári források használata Széchényi Ferenc kertjéről való gondoskodása szempontjából is eredményt hozott. Érzékelhettük, hogy a remeteség környékére nem ügyelt kifejezetten, míg az üvegházzal és a fürdőház környékével rendszeresen foglalkozott, illetve a haszonkertekben történő precíz munkavégzést is előírta. Szembetűnő az is, hogy bár a cenki kert ügye 1784 és 1818 között újra és újra előkerül a főúri elintézendők burjánzó halmazában, két időszak – az 1789 és az 1801 körüli évek – különösen intenzív ilyen szempontból. A kertalakítások iránya sem egységes: a tájképies elemek létrehozásának sürgetése, az esztétikai értékek kiemelése váltakozik egyes részek, épületek felszámolásával vagy a gazdasági hasznosság előtérbe helyezésével.⁹⁶ Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása azonban már egy következő tanulmány feladata.

A történeti források használata segítségével tehát lehetőség nyílik egyes kerttörténeti kérdések megválaszolására vagy precízebb megfogalmazására. E tanulmányban Széchényi Ferenc cenki kertjéről kaptunk részletesebb képet, és a főúr kertalakító tevékenységét, annak elvi és eszmei hátterét tudtuk precízebben megfogalmazni. ©

93 Ennek fából készült elődjét említi OSZKK Quart. Hung. 556. Széchényi Ferenc kiscenki kastélyának és kertjének leírása. 1798. 26–28, 41. versszakhoz tartozó lábjegyzetek szerint a nádor 1797. október 13-án látogatott Széchényihez, az építmény pedig „a fertő szilin Groff Szetsenyi Ferencz által Deszkából el kizitettet vár.”

94 SzTCs X. köt. – 11. cs. (450. cs.) 10. sz. f. 145–148. 1808. Specification der Obstbäume Zinkendorff. Eszerint a „Jullienthall“-ban összesen 374 db gyümölcsfa található.

95 „... Außer diesen word noch dem H Rittmeister die Aufsicht de Palatinus tempel Julien Thal, Eremitage, und die Jagd*barkeit anvertraut, und zwar ... a). Hat der im Julien Thal wohnende Gärtnergesell alle Wege, die zum Palatinus Tempel, und von denene im Julien Thal, oder zum Calverieburg führen immer rein zu erhalten, die Geländer, und Sitze zu consevieren, die Obstbäume vermehren, putzen, umzugraben, und das Obst der Herschaft abzulietern.” SzTCs II. köt. – 4. sz. (117. cs.) C) 126–131 (No. 36) 129. 1811. márc. 7. Széchényi utasítása Bodendorferhez.

96 Ezzel szemben Sisa (1994. op. cit. 67–70.) két kiragadott példa említésével lineáris változást érzékeltet: Széchényi a fiatal, jó ízlésű kertszemléből idővel földhözragadt, haszonelvű arisztokratává válik.

numerous apple and pear species – cultivated by Julianna Festetics, the wife of Ferenc Széchenyi.⁹⁴ Vineyards and the above-mentioned Calvary Hill took place next to the orchard. These areas were supervised by a separate person.⁹⁵ Since the proprietor managed these areas together with the parts of his estate at Cenk, it can be assumed that they belonged to the aesthetic and representative territory of his estate.

SUMMARY

Based on a wide range of sources, we were able to provide a more precise and detailed image of the properties of Ferenc Széchenyi's garden at Cenk. In some cases – for example in the case of the water regulation of 1789 – the archival sources only confirmed the information obtained from the plans, however, in other cases, they often provided important additional information. For example, the plans do not indicate that the southern English garden was completed in 1789, that the lusthouse was demolished in 1811, that a turtle pond was created for entertainment purposes, that orchards are still present in the northern garden, or that the agricultural parts were surrounded by a hedge. By comparing the plans and texts, we were able to establish with great certainty that the irregular plan of 1785–1788, the southern grotto and the garden expansion to the north were not carried out, however, a southern garden stream and two arching garden paths were created in the northern garden. Not only textual sources assisted in the interpretation of the maps, but vice versa: thus, we were able to recognise that Széchenyi's intention on establishing a fishpond close to the mill was not fulfilled. However, due to the lack of sources and the fact that there are many, still undiscovered sources, several questions still remain, as we

have already experienced it in the case of the northern garden. The issue of the lusthouse and the quote from Jeremiah is a very interesting uncertainty, since the textual sources contradict each other, and neither the pictures nor the maps help to give a proper answer.

The use of archival sources, that contain practical instructions, also proved to be fruitful with regard to Széchenyi's activity to keep his garden in good condition. We were able to find out that Széchenyi did not pay much attention to the hermitage area, while he regularly took care of the greenhouse and the bathhouse area, furthermore, he required the precise cultivation of the fruit and vegetable gardens. It is also surprising that, even though the issue of the garden of Cenk reappears several times between 1784 and 1818, two periods are especially intense – the years around 1789 and 1801. The progress of the garden designing activity is also inconsistent: the urge to create landscape elements and the emphasis on aesthetic values alternate with the demolition of certain parts and buildings or the prioritisation of the horticultural utility.⁹⁶ However, exploring the background of these tendencies remains for another study.

Using historical sources makes it possible to answer certain garden history related questions or to provide a more precise definition to them. In this study, we have seen examples for both: we were able to answer questions of garden history, regarding the appearance of Ferenc Széchenyi's garden at Cenk, and to provide a more precise definition, regarding the nature and background of the Count's gardening activity. ©

94 SzBR Vol. X. – fasc. 11. (fasc. 450.) 10. No. f. 145–148. 1808. Specifications of fruit trees in Cenk. According to this, in „Jullienthall” there are 374 fruit trees.

95 SzBR Vol. II. – No. 4. (fasc. 117.) C) 126–131 (No. 36) 129. March 7, 1811, Széchenyi's instruction to Bodendorfer.

96 By contrast, Sisa (1994. op. cit. 67–70.) pictures a linear variation: Széchenyi becomes a peddling, utilitarian count from the young garden spectator with a good taste.

THE HISTORIC GARDEN HERITAGE OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE AND NEW CHALLENGES FOR LANDSCAPE ARCHITECTURE, PART 2

A KÖZÉP-EURÓPAI TÖRTÉNETI KERTEK ÖRÖKSÉGE ÉS ÚJ KIHÍVÁSOK A TÁJÉPÍTÉS SZÁMÁRA, 2. RÉSZ

SZERZŐ/BY:
MARTIN VAN DEN TOORN

ABSTRACT

In this paper I will put forward some aspects of the position Central and Eastern Europe in the European history of landscape architecture, with a special focus on Hungary (this time especially on the historical Hungary). The key question is how this position influences the contemporary planning and design of landscapes where heritage plays a role.

The first part of the paper has paid attention to the historical development of the garden as a landscape element in the history of landscape architecture in general and how it affected thinking and practice. It has been further elaborated on the position of Central and Eastern Europe in the context of European landscape architecture and the special position of Hungary.

The second part deals with the design approaches related to heritage and contemporary planning and design of landscapes. These design approaches will be placed in the frame of the

new challenges for landscape architecture for the future; water conservation, energy transition and the creation of comfort and healthy environments for people. It will be worked out in a case study in Romania; the landscape of the Maros river valley.

In the conclusions the concept of 'readability' is put forward in the context of heritage in landscape architecture as an alternative for conservation.

Keywords

historicism, readability, design approach, design experiment, design knowledge

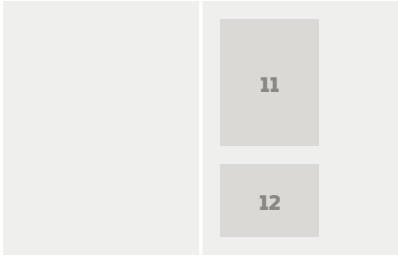
3. DESIGN APPROACHES TO HERITAGE AND CONTEMPORARY LANDSCAPE DEVELOPMENT

Landscape heritage in the context of landscape architecture

Terms and definitions that are used in landscape heritage; historiography, history, historicism (fig. 12).

1 aspects of historical development of gardens	from food production -> pleasure	from private -> public	from extension of building -> element in the landscape
2 position of Central and Eastern Europe	the multi-cultural historical background	the physical landscape and climate; the Carpathians	the role of history in contemporary culture

3 design approaches in heritage	- restoration - reconstruction - renovation
4 new challenges for landscape architecture	- water conservation and management - energy transition - creating comfort and healthy environments for people
application of design approaches to contemporary projects in Central and Eastern Europe; the case of the Maros river in Romania	
PART 2	
CONCLUSIONS	- New challenges for landscape architecture - The local qualities are always the point of departure - The search for an integrative approach; heritage needs more than rules, fences and managers

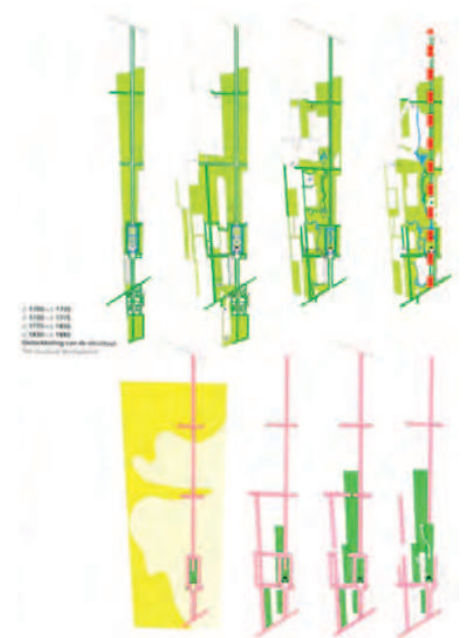

Fig. 11.: Comparative overview of terms and definitions; historiography, history, historicism. The diagram gives an overview and comparison of terms and definitions that play a role as background concepts and viewpoints in

heritage in the context of landscape architecture' In contemporary culture there is a strong tendency to historicism, also in design

Historiography	History	Historicism
<p>Historiography can be described as the history of and reflection on history. In headlines a distinction between two aspects can be made:</p> <ul style="list-style-type: none"> - The study of history as a discipline; theory, methodology. The history of writing in history, the methods used for analysing and interpreting historical events. The critical examination of sources, describing, analysing and interpreting these historical events. - The body of historical knowledge on a subject, a topic. The study of a defined subject, a topic or case; for instance: the 'historiography of the industrial revolution'. The historiography of landscape architecture in Europe is still based on a limited amount of sources such as Gothein (1914), Jellicoe & Jellicoe (2006), Mosser & Teyssot (1991). These studies are based on original research by the authors and add new information to the body of design knowledge. There are also studies that make use of these sources and add only new illustrations. 	<p>History is the study of the past and the description and interpretation of what happened in the course of time. Interpretation, reconstruction and narration are all part of the work of historians in general. Because history is based on the study of written texts, the use for landscape architecture is limited because of the lack of social and cultural context found in artefacts, objects and other interventions. Historical information needs to be complemented by information from cultural anthropology, archeology, cultural geography like Braudel introduced in the 20th century for instance in his 'Grammaire des civilisations' (Braudel, 2008). Chouquer (2000) has worked out an approach for research of landscapes in which he analyses the agricultural patterns, parcelling and the structure of agricultural settlements. The study of parcelling could also be of great use for the analysis of the form of the landscape as object of planning and design and to gain insight into the development of human intervention.</p>	<p>The term 'historicism' originates from the architecture in the 19th century that made use of historical styles like for instance the Houses of Parliament in London. Classicism is a form of historicism in the sense that it refers uniquely to the classics and not to historical styles in general. In landscape architecture we also see a use of historical styles especially in the 19th century. Jellicoe & Jellicoe (2006) mention for instance Tsarskoe Selo (St. Petersburg, 18th c.) as example of eclecticism in landscape architecture. Colquhoun (1983) distinguishes three kinds of historicism based on definitions from the dictionary.</p> <ul style="list-style-type: none"> - The theory that all sociocultural phenomena are historically determined and that all truths are relative; this can be seen as a theory of history. - A concern for the institutions and traditions of the past; this is a viewpoint. - The use of historical forms; a practice in art and design. <p>There is no guarantee that the three have anything in common. (...)</p>

i Toorn, M. van den & C. Szántó (2014): *History and historicism in landscape architecture*, in: Sørensen & Liedtke, 2014, p 86-91

Note that history focusses on texts, archaeology on objects in their physical and cultural context and cultural anthropology on human behaviour and societies with their norms and values. All three can be used by landscape architects in the study of design history and design approaches in the past.

Three design approaches in landscape heritage

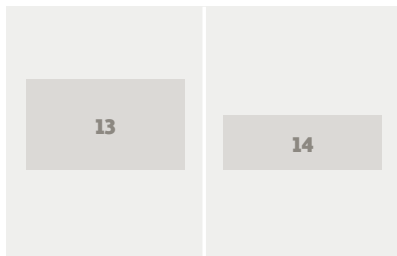
Design approaches are based on viewpoints and relate directly to design methods. So the sequence of viewpoint, approach, and method is basic to all landscape architectural interventions. The core viewpoint that plays a role in heritage is the relation between development & conservation in which I distinguish three design approaches,

restoration, renovation and reconstruction. All three will be elaborated further with case studies as illustrations.

Restoration

It stands for a design approach of bringing back to an exact copy of a historical one, and the new program will be in most cases in the category of museum, or cultural landscapes Case studies and examples: comparing Het Loo (Apeldoorn, The Netherlands) – Groeneveld (Baarn, The Netherlands)

The palace and gardens of 'Het Loo' in Apeldoorn date from the end of the 17th century. The first plan was inspired by the gardens of Versailles, though it is much smaller. It was considered as an example of the French baroque in Holland (fig. 13). Originally it was

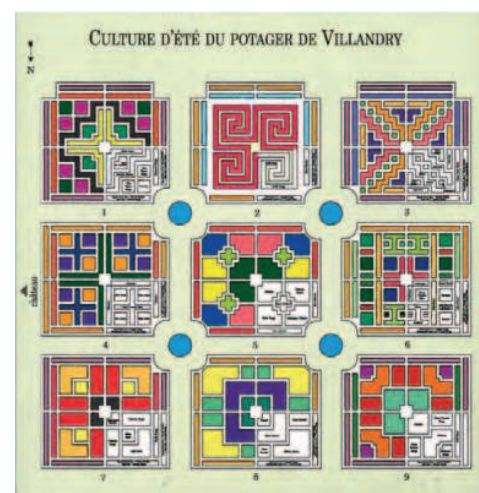
Fig. 13.: Design approaches of 'Het Loo' (restoration) and 'Groeneveld' (renovation) compared. On the upper left topographic map of Apeldoorn, the central axis that extends into the forest in the north and the settlement in the south. On the lower left the axis of 'Het Loo' in the restored garden. In the lower image at the centre, the broderie parts of the park that have been carefully restored. In the centre top image, the axis at 'Groeneveld' on the

topographic map. On the right the analysis Michael van Gessel made of the design history of the park which he has used as a basis for his plans for 'Groeneveld' (topographic maps: Map room TUDelft). Both ensembles have baroque origin in their original plans clearly visible in the central axis. The way this axis plays a role in the contemporary plan is worked out differently. In the plan for 'Het Loo' the entire axis has been restored and preserved. In the plan for 'Groeneveld' the

axis has been partly preserved but remains 'readable' in the context of other styles.ⁱ **Fig. 14.:** Design approach of Villandry. On the left the redesigned plan by Carvallo for the ensemble which replaced the landscape style.ⁱⁱ In the centre a photograph of the house garden with lettuce in the foreground and in the background the castle. On the right the plantation scheme for the house garden in summer. All plants are vegetables

and fruits in various species and colours. The plan is a remarkable example of applied planting design; it uses the concept and material of a house garden to create patterns of a seasonal colour palette giving a special visual experience. At the same time it draws attention to contemporary forms of growing and cultivating plants for visitors who are interested in house gardens for themselves. So at the strategic level the design approach is

renovation that is inspired by the old renaissance plans. Note that it is not a restoration of the original plan but it is redesigned according to the ideas and taste of Carvallo. At the structural level probably the same structure has been maintained. At the level of materialisation of form the colour schemes of the plantation for the house garden is a new concept

a summer residence for King William and Queen Mary, and the surrounding forests were used for hunting.

The country estate 'Groeneveld' in Baarn was designed in the beginning of the 18th century. The original plan was also based on baroque design principles with a long axis as structural component of the ensemble. Later on modifications to this plan were made based on the design principles of the landscape style (fig. 13).

Renovation

It refers to a design approach of partly restoring, partly reconstruction based on a new program. Case study: Villandry

The contemporary situation in Villandry is based on a reconstruction of the

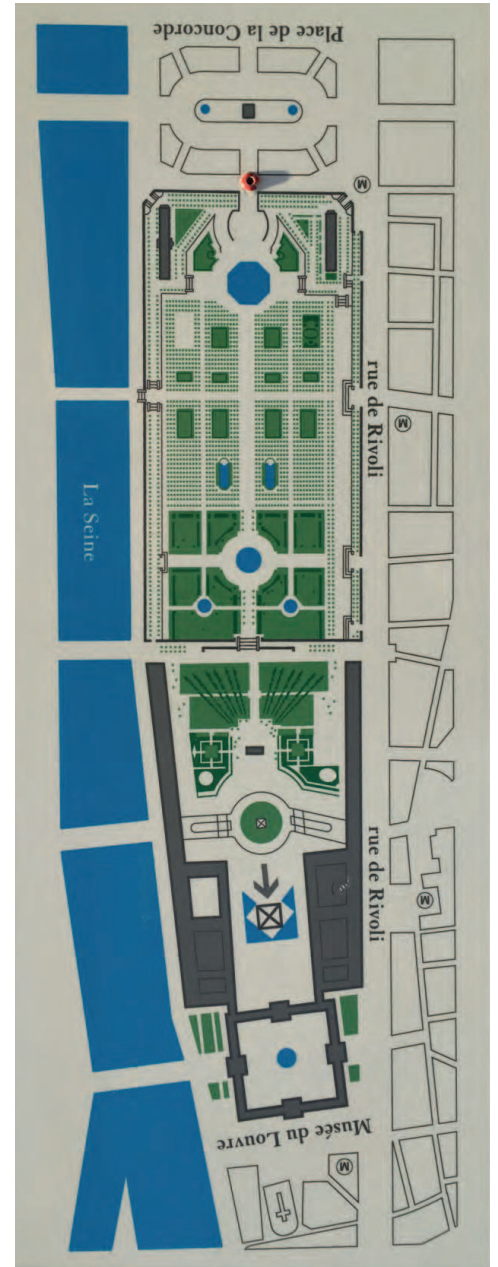
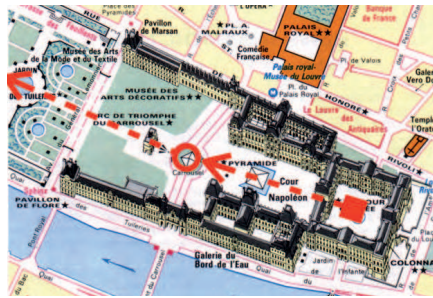
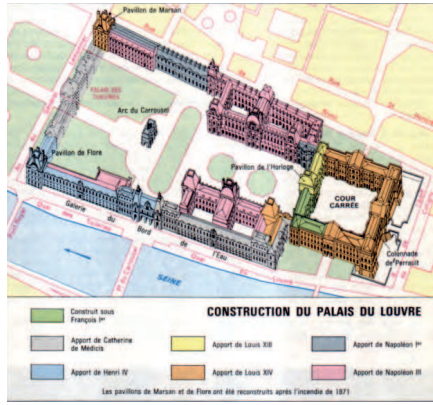
original plan by the owner J. Carvallo, made on the basis of original renaissance plans he found in the archives.¹ When Carvallo bought the property, the garden and park were redesigned into the landscape style, which he did not like. Finding the original renaissance plans from before, gave him inspiration for the renovation of the garden and park. One of the elements of the park is the house garden ('potager'), located next to the castle; it consists of nine squares that are planted in different patterns depending on the season (fig. 14).

The garden now functions for visitors who both can enjoy the idea of a renaissance garden but also can see what can be grown in a house garden. There is also an information centre on house gardens for people who need advice

¹ Nourry, L.-M. (2002): *Les jardins de Villandry – La nature mise en ordre*, Paris, Belin-Herscher

ⁱⁱ Vroom, M.J. (red./ed.) (1992): *Buitenruimten – ontwerpen van Nederlandse tuin- en landschapsarchitecten in de periode na 1945 – Outdoor space – Environments designed by Dutch Landscape Architects since 1945*, Amsterdam, Thoth, 1992

ⁱⁱⁱ Racine, M. (dir.) (2002): *Créateurs de jardins et de paysages – en France de la Renaissance au XXIe siècle – Tome II – du XIXe siècle au XXIe siècle*, Arles/Ver-sailles, Actes Sud/Vienne, A. de (2008): *Joachim Carvallo et al création des jardins de Villandry, Tours, Colloque L'esprit des jardins: entre tradition et création*, 13 p

what to do with their own garden. Seeds and products from the house garden are also sold at the information centre.

Reconstruction

The design approach comprises the introduction of a new program in a new form on the site of a historical setting. Case study and example 1: Louvre → La Défense

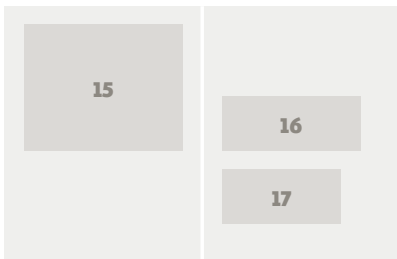
The axis of the Louvre, Tuileries Gardens, Champs Élysées, La Défense, is an interesting example of an original garden / park structure that over time has been extended and transformed into a major urban structure in the contemporary urban landscape of Paris (fig. 15). Three stages in the development can be distinguished; first the Louvre, with

Tuileries gardens, secondly an extension into the Champs Élysées and the Arc de Triomphe, and finally in the 20th century, the extension towards La Défense outside the Péripherique (fig. 15). Here heritage is part of the daily environment of the Parisian urban landscape; buildings are conserved but historical structures are part of the daily functions and life of the city.

Reconstruction in case study and example 2: Walcheren. Before WWII, Walcheren was called the 'garden of Zeeland' because of its distinct landscape. Due to war damage, it had to be completely reconstructed.

History and evolution of the landscape of Walcheren over time is

iv Bacon, E.N. (1974): *Design of cities*, London, Thames and Hudson, rev. ed.
v Bos, K. & J.W. Bosch (2008): *Landschap-satlas Walcheren: inspirerende sporen van tijd*, Koudekerke, Bos & Böttcher
vi Nieuwe (1946): *Het nieuwe Walcheren – Rapport omtrent het herstel van Walcheren uitgebracht door de Snelcommissie Walcheren – Met het reconstructieplan voor het geïnundeerde deel van het eiland en de duingebieden*, Middelburg, SnelcommissieBoekhorst, J. te & P. Deroose & H. Harsema & V. Illés & N. de Jonge (1996): *Het fenomeen delta – landschap van Nico de Jonge / the phenomenon delta – a Nico de Jonge landscape*, Wageningen, Uitg. Blauwdruk

Fig. 15.: The Louvre and its axis; structure in the urban landscape. The Louvre in Paris; the axis as an extension of the castle into the Tuileries. Location and position of Louvre follows the river Seine, and the same goes for the Tuileries gardens; castle, garden and park are on one side related to the right bank of the river Seine. The rue de Rivoli has been created later which is visible in the alignment of the later extensions of the castle in the Louvre. The Place du Caroussel

is the 'hinge' between the axis of the Louvre and the axis of the Tuileries gardens. The axial system is further elaborated by the bridges over the river that are in perpendicular position to the axis thus connecting both the river and the city. The axis of the Tuileries and the Champs Élysées become gradually part of the urban structure of the city. On the lower left extension of the axis of the Tuileries towards the Champs Élysées and later to La Défense.^{iv} This historical structure

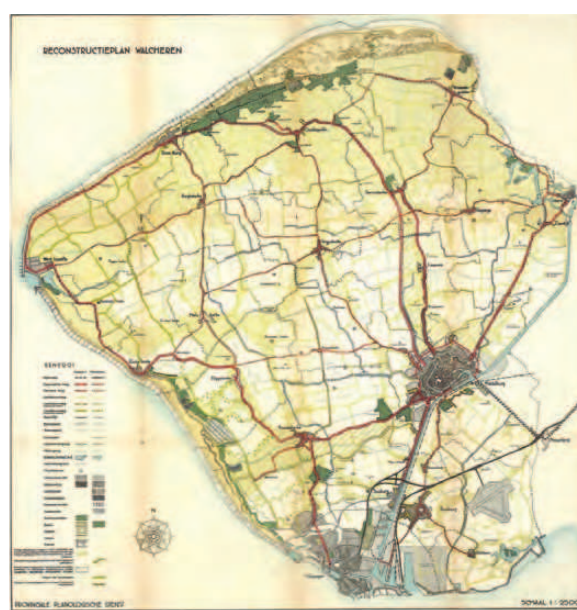
not only refers to the past but at the same time enables new developments while keeping its 'readability' of the historical development, thus adding new meaning to the urban landscape

Fig. 16.: Walcheren in the Middle Ages and now. In the Middle Ages Walcheren was still an island; map from 1300 on the left. In the 19th century it was connected by a dam to Zuid Beveland which was needed for the construction of the railway. After the

National Disaster in 1953, Walcheren was connected to Noord Beveland by a dam because of the Deltaplan, thus creating the Veerse Meer (MAP ROOM, TUDELFT)

Fig. 17.: Walcheren after WWII; a new landscape plan based on the geomorphology. On the left: Walcheren was inundated during WWII for almost a year.^v On the right: due to the heavy damage to the landscape, a completely new landscape plan was developed as a basis

for the reconstruction of farms, buildings, roads, bridges and settlements.^{vi} The geomorphological structure of ridges ('kreekruggen') and basins ('poelen') forms the basis for the landscape structure since the Roman times and has again been used in the design of the landscape plan right after WWII. The four places where dikes and dunes were bombed have been redesigned and integrated into the landscape plan as new elements

18	19
	20

Fig. 18.: Walcheren after the Deltaplan; landscape structure plan 1984. In the context of the Deltaplan, Walcheren was connected to Noord Beveland (1961) and Schouwen Duiveland (1986) by dams because of the Deltaplan, thus

providing access over land from the north (Map room, TUDelft). A second landscape plan was made by the office of Bosch & Slabbers in 1984 and did make use of the same geomorphological structure of ridges and basins and

developed new leisure sites mainly along the coast

Fig. 19.: Walcheren and its landscape structure based on the geomorphology. The geomorphological map (Map room TUDelft) of ridges ('kreekruggen') and basins ('poelen') forms

the basis for the landscape structure since the Roman times (map on the left, overlay on the right). The Walcheren landscape is dominated by marine geological forces of tidal movement and wind (dunes). The ridges are slighter

higher in elevation and traditionally have been the places where roads and settlements were located map overlay on the right). In the landscape plan also the agriculture was completely modernised and reorganised; the basins were better

characterised by three changes that had a major influence on the landscape of Walcheren as a (former) island.

a. In the Middle Ages, Walcheren was an island which changed in the 19th century when it was connected to Zuid Beveland by a dam, the first connection to main land (fig. 16).

b. The second change (fig. 17) came during WWII in 1944 when the Royal Air Force bombed the dikes and dunes to inundate the land as a first step in the liberation of Zeeland and regaining access for the Allied Forces to reach the port of Antwerp by ship. Walcheren was inundated for almost a year; all plantations were dead and there was enormous damage – due to the tidal movement of the sea – to buildings, roads, bridges and waterways.

c. A third change occurred after the National Disaster in 1953 when the dikes broke due to an extreme high tide and heavy storms. Large parts of Zeeland were taken over by the sea and almost 2000 people died. The newly developed Deltaplan proposed a series of dams between the islands to shorten the sea line and to improve the security (fig. 18).

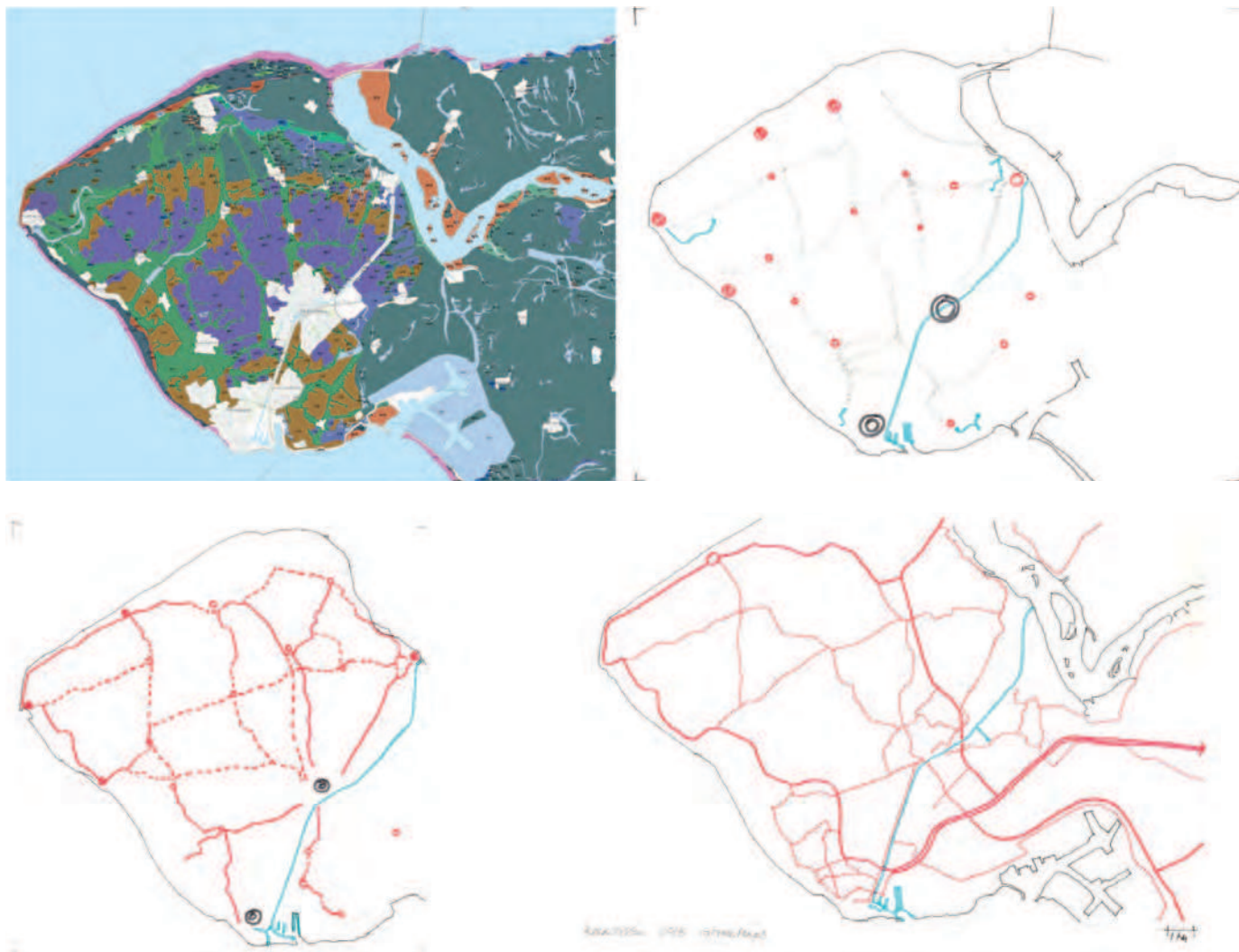
The landscape structure of Walcheren is based on the geomorphology (fig. 19); ridges (former creeks) and basins.

In the 20th century the landscape structure came under influence of the construction of the new motorway A58 which runs more or less parallel to the railway. The motorway made access to Walcheren by car much easier.

drained thus enabling new farms. Farmsteads were displaced from the settlements into the basins. In the landscape plan roads and settlements remained on the ridges thus continuing to make use of this structure

and again defining the new landscape structure
Fig. 20.: Walcheren comparing the road system from the landscape plan of 1946 to the contemporary situation. Compare the road structure in the landscape plan

of 1946 (on the left) and the road structure in the contemporary situation (overlay on the right) to see the striking similarity in structure (NIEUWE, 1946; OVERLAY ON THE RIGHT GOOGLEMAPS)

Note that the inundation at the end of WWII did not influence the landscape structure; it created 4 new landscape elements where dikes and dunes were bombed. The landscape plan made use of the existing landscape structure and even reinforced it (fig. 20).

We can learn from the design history of Walcheren how the geomorphological structure has functioned for hundreds of years as a basis for the landscape structure. This is a concept of heritage that is specific for landscape architecture;

making use of a dynamic structure that refers to the past but still enables new developments. Note that nowadays the new road structure is determining the new landscape structure (fig. 20).

History and precedent

From a methodological viewpoint the study of precedents implies a tendency to historicism and sticking to only historical forms.

Design experiments study effects of 'what if?' - type of interventions at different levels. These 'what if?' type of

interventions are not necessarily measures that would have been taken anyway but are meant to see what the effects could be both in the short run and in the long run. Thus, design experiments enable to open new perspectives on future development by simulating different contexts, programs and change of elements, structures and processes. The outcomes of design experiments show what the potentials of the landscape are and which future directions of development could take place as opposed to only historical continuity.

The design history of 19th century public parks in Central and Eastern Europe; contemporary use and future development (HYPPE) The Faculty of Landscape architecture and Urbanism in Budapest has – together with departments of landscape architecture in other countries – initiated a new research project on the study of 19th century public parks in Central and Eastern Europe; Belgrade, Bratislava, Brno, Budapest, Cluj Napoca,

Cracow, Ljubljana, Vienna, Zagreb (fig. 21). These parks now need to be renovated and reconstructed because of the new urban context and of lack of maintenance. The issue of heritage is explicitly part of the research since all these parks are from the 19th century and are characteristic for that period.

The focus of the research is on the design history and use of 19th century urban public parks; planning, design and management of the parks over time in relation to use, users and densities of use in a contemporary urban context.

This year a number of papers were published on the start of the project for different conferences in Ljubljana, Rome, Gent,² and more are to forthcoming)

4. APPLICATION OF DESIGN APPROACHES TO THE MAROS RIVER IN ROMANIA

With its rich and long cultural history, the Maros river is an interesting choice

² Rechner Dika, I. & M. van den Toorn (2018): *The design history of Maksimir park: plan evolution and contemporary use as basis for future plan development*, in: Delarue & Dufour, 2018, p 472-479 Szilágyi, K. & A. Kučan & R. Stiles (2016): *Design history of 19th century urban public parks; guidelines for contemporary urban landscape architecture, (forthcoming)*; Tóth, A. & M. van den Toorn (2018): *Sad Janka Kral'a park, Bratislava – An approach to planning, design and management of 19th century public parks*, in: Delarue & Dufour, 2018, p 747-752; Toorn, M. van den & I. Rechner Dika (2018): *The future of Maksimir park: historical urban parks in a new local and global context*, in: Delarue & Dufour, 2018, p 431-440

Fig. 21.: Locations of the 19th century public parks in Central and Eastern Europe in the HYPPE study. The locations (Belgrade, Brno, Budapest, Cluj Napoca, Cracow, Vienna, Zagreb) in the HYPPE project in their physical context of the Carpathians and the Danube Basin. Only the park in Cracow is located outside the Danubian Basin. The overall goal of the research is to investigate, analyse a series of examples of 19th century public parks in Central and Eastern Europe to give an overview and insight into the design history and how that influences the contemporary use

of those parks. The focus on historic urban public parks, reflects a substantiated claim that these green spaces play significant roles in the city's public life and urban development, respectively to their design and planning point of view. A second goal is to position them in their European context and getting a more balanced view of the European development of such parks at large. A third goal is to develop design proposals — on the basis of the results of this research — for future development and use as part of the further

plan development of the urban landscape at large
Fig. 22.: The Maros river flowing westbound from the eastern Carpathian mountains towards the Tisza river. The Maros (Mureş) river is almost 800 km long; it originates in the eastern Carpathian Mountains in Romania and merges with the Tisza River in Szeged in Hungary.^{vi} In the Roman times, a Roman road gave access to the area, while they used the river as a waterway also for transport. In the Middle Ages the river was used as a waterway for the transport of salt.^{viii} In the 19th century an

extensive network of railways was constructed connecting Budapest to the Carpathian Mountains in the south. This railway network enabled new mining, small industry, gave access to spas and generally opened up the area to the region. Note that during the Roman Empire, the Danube was the border of the empire and the region of the Maros River was north of it; located outside the empire. Still the Romans did occupy and cultivate the region by making roads and castelli, all related to the river.

to work out as an example in the context of heritage (fig. 22). The Maros river as part of the southern Carpathians is — like the rest of the Carpathians — well-known for its particular historical, biogeographical and ecological features.³ Earlier I made a study on a design approach for the Maros river with Albert Fekete,⁴ where heritage was also part of the design approach but not in the form of conservation of elements but making use of existing structure of the landscape as a basis for new developments (fig. 23; 24).

New challenges for landscape architecture

The concept of 'sustainability' has over the last decades gradually been replaced by a more comprehensive general goal for landscape architecture in general in the form of three new challenges for the future that are facing us as landscape architects (fig. 25).

How can these new challenges be applied to the landscape development of the Maros River?

The confrontation of the three design approaches related to heritage with the new challenges for landscape architecture has to be worked out at different

levels of intervention; strategy for landscape development in the long run, structuring the use and the materialisation of form (fig. 26). An important local agent in the landscape development was the mansion, not only as a place for work and leisure of the owners but also a socio-economic phenomenon that formed the basis for the cultivation of the landscape at a regional level.

This historical situation has been used as a source of inspiration and — where possible — of transformation to the contemporary situation. A big change compared to the historical situation is the role of the road system and road traffic; in fact the road system has taken over completely all transportation of people and goods while the traditional use of waterways for transport and traffic has been neglected.

As a starting point for the study of the river valley on a regional scale the distinction of the different watersheds forms the basis (fig. 27); Hamar & Sárkány-Kiss (1995)⁵ give an overview of all and pays attention to their ecosystems. Watersheds are the first units to be taken into account for any intervention in the landscape in order to understand and make use of the natural drainage.

3 Bálint, M. & L. Ujvárosi & K. Theissinger & S. Lehrian & N. Mészáros & S.U. Pauls (2011): *The Carpathians as a major diversity hotspot in Europe*, in: Zachos & Habel, 2011, *Biodiversity hotspots – Distribution and protection of conservation priority areas*, Heidelberg, Springer, p 189-205
 Turnock, D. (2006): *Settlement history and sustainability in the Carpathians in the eighteenth and nineteenth centuries*, *Review of Historical Geography and Toponomastics 1 - 1*, p 31-60
4 Fekete, A. & M. van den Toorn (2016): *The Maros river and its potential for landscape development*, in: Valánszki et al., 2016 [1], p 333-341
5 Hamar, J. & A. Sárkány-Kiss (eds.) (1995): *The Maros/Mureş river valley – A study of the geography, hydrobiology and ecology of the river and its environment*, Szolnok, Tisza Klub
vi Tockner, K. & Chr.T. Robinson & U. Uerlinger (eds.) (2009): *Rivers of Europe*, London, Academic Press
 Brilly, M. (ed.) (2010): *Hydrological processes of the Danube river basin – Perspectives from the Danubian countries*, Heidelberg, Springer
viii Mihăilescu, S. & G. Praporgescu (2011): *About Mures-Tisa-Danube waterway*, *Annals of the University of Petroşani, Mechanical Engineering 13*, p 89-96.

23	25
24	26

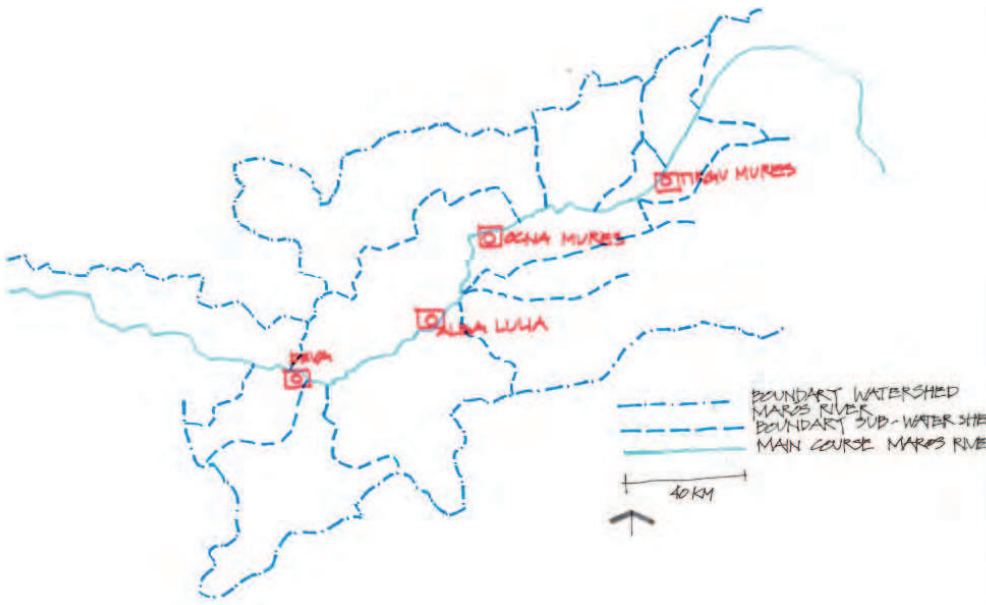
Fig. 23.: The Maros River in its regional context of the Carpathians. The Maros River, flowing westbound, is the only river that finds its origin in the Eastern Carpathians and breaks through the Western Carpathians towards the Tisza River. Starting in the Eastern Carpathians it follows its course through the Transylvanian plane towards Deva where it breaks through the Western Carpathians and flows into the Hungarian plane.

Altogether the course of the river passes through four major geological formations. The early finding of gold and salt in its surroundings already in the Roman times formed the basis for early occupation and settlement along the river. Roman roads, settlements and use of the river as a waterway gave the Maros River already since historical times a distinct cultural dimension. In this study the landscape of the Maros River as a natural system, as a socio-economic and

cultural system form a point of departure for contemporary plan development. Fig. 24.: The watershed of the Maros River and its sub-watersheds. The four geological formations also have an impact on the contours and locations of the watersheds. We see between Tirgu Mures and Deva a number of sub-watersheds along the river with different contour and structure; for instance between Ocna Mures and Deva the sub-watershed is located basically

parallel to the river. The four urban areas are distinguished as usual as separate watersheds. Combining the four different geological formations with the different sub-watersheds, gives already a firm base for a design approach at the regional level (OVERLAY AND MAP ANALYSIS BASED ON MIHĂILESCU & PRAPORGESCU, 2011). **Fig. 25.:** Comparative diagram of new challenges for landscape architecture. Note that all three are

global issues that need to be translated and implemented to the local conditions of land and landscape. Looking at the history of the landscape of the Maros river, it is remarkable to see that a number of these challenges mentioned above were already known and applied in the 18th and 19th century (TURNOCK 2006). **Fig. 26.:** Design approaches in the context of heritage

Different approaches on different levels of intervention

Design proposals as part of design experiments and research are based on the general goal for future socio-economic development to develop the river and its surroundings both for agricultural and forestry use and tourism. The plan assumes no increase in population, so new urban extensions are not taken into account.

- Strategy for landscape development in the long run; developing the river landscape, settlements

and connections on the basis of the distinction of watersheds.⁶

In this part of the river, four concentrations of settlements have been distinguished all related to the river; Tirgu Mures, Ocna Mures, Alba Julia, Deva (fig. 27). These concentrations of settlements are areas that function as hubs connected by the river, by train and by roads both for cars and slow traffic (bicycles).

A first design principle on the regional level is the historical continuity. In the past the mansions, gardens and estates formed the economic framework of

⁶ Motloch, J.L. (2001): *Introduction to Landscape Design*, New York, 2001, 2nd ed.

Energy transition	Water conservation and management	Creating comfort and healthy environments for people
<p>Energy transition towards renewable sources of energy First two research questions have to be investigated: - What is the demand for energy on the scale of the project? - What is the potential for alternative forms of energy can be found in the study area? Without further study in this region a combination of solar on the south slopes, hydropower by making use of the difference in elevation between mountains and river valley but also of the river itself, wind in the higher elevations, geothermal sources seems the most optimal. The generic design principle for energy systems of renewable energy will be decentralised generation by different local sources to ensure reliability of energy supply. Note that advanced water management and hydropower are not new to the area; Turnock, (2006) mentions examples already from the 19th century in the vicinity of Sibiu and elsewhere.</p>	<p>Improving water management The shortage of fresh water will increase in the long run (Mekonnen & Hoekstra, 2016). On the basis of the hydrological cycle, how can water be conserved in order to prevent peak discharges that cause inundations and let rainwater infiltrate? All water management has to be framed in the watershed system approach and the specific hydrological cycle determined largely by climate, location and topography. The European Water Framework Directive (Directive, 2000; Chave, 2002) offers a European framework for water and water systems that fits well in the landscape architectural approach of watersheds (Marsh, 1983; Motloch, 2001). Applications of the European Water Framework Directive can be found in an earlier study of Billen et al., (2007) for the Seine river in France and the Waterplan for the city of Rotterdam (Jacobs et al., 2007). Kaika (2003) puts the Water Framework Directive in a wider perspective of politics, economy and planning.</p>	<p>Improving the daily living environment is first of all conditioned by the local situation and culture. Health and comfort have different dimensions; health is a first condition for comfort. Comfort is an issue that plays a major role in the design of public spaces; the relation between public and private space, metalling and pavement, and the use of plantation and green space. Health can be quantified on the basis of criteria of the WHO, while comfort has a more qualitative character. Although the issue of health has for a longer time been important in landscape architecture, in contemporary research and practice it has gained new attention (Ward Thompson et. al, 2010). The issues of sustainability and health are intricately related, but the operational advantages of working with health are more applicable in planning and design than sustainability, on which everybody agrees but nobody can make it operational. "Sustainable" has become a commercial banner for just about everything related to the environment and business, so its original meaning has been put to the background and the term has become ubiquitous and too general.</p>

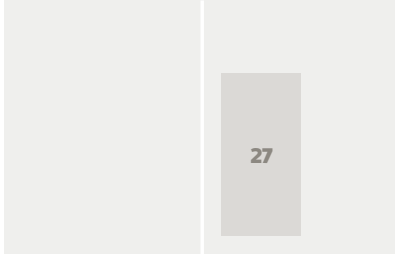
planning, design, management	water management	energy transition	creation of comfort and healthy environments	levels of interventions	water management	energy transition	creation of comfort and healthy environments
<i>restoration</i>				<i>strategy for landscape dev. in the long run</i>			
<i>reconstruction</i>				<i>re-structuring</i>			
<i>renovation</i>				<i>materialisation of form</i>			

the region. In the design approach for the contemporary situation this principle will be re-established and will be supplemented by touristic developments. Economic development is based on making use of the local resources including a decentralised energy network which makes use of solar energy and water storage. Further research is needed whether the flow of the river can also be used for energy generation by means of hydro power.

- Design interventions at the structural level; settlement clusters, hubs (fig. 28)

At the regional level the existing geomorphology and the watershed are the basis for landscape structure. Settlements, road systems, railways and main types of land use further complement the structure. In the Maros river valley we see them bundled along the valley form. What is also characteristic that is the main road sometimes 'switching' from left to right bank and the other way round thus creating a certain 'asymmetry' in the valley landscape.

Each hub will get a special character related to the history of the settlement

Fig. 27.: Points of departure for a design approach. On top the existing situation of valley, settlements, main infrastructure. In the middle the river and its watershed, sub-watersheds and settlements with their own watersheds. Below a first principle for the horizontal organization of the valley

and on the different types of land use developed around them. Overall the settlements will be part of a redesigned context of green space for both the inhabitants of the settlements and tourism. The clusters of settlements will get their own energy generation based on solar panels and water reservoirs as storage.⁷ In all settlements porting facilities have to be created for shipping and transport both of people and freight.

Between these hubs the North and South slopes will be developed differently in terms of land use. The north slopes – getting full exposure to the sun – will get a focus on generating solar energy in combination with agriculture, vineyards, forestry and water reservoirs for storage and irrigation.

Connections between the settlements will also take place over water; for both locals & tourists and for freight. The river will be redeveloped as a waterway at a regional and structural level between settlements.

– Design interventions at the level of elements, materialisation of form; the role of the historical mansions and gardens (fig. 29)

Fekete (2007; 2015)⁸ did a first systematic study of Transylvanian

gardens of castles and mansions along the Maros River. He describes 37 examples and sketches in a short historical development. Some of the castles date from the Middle Ages but also till the 19th century, new mansions have been constructed and reconstruction of existing ones took place. The study forms also a point of departure for a regional development study in contemporary context.

The historical mansions will be used as core of setting up new farms, vineyards, forests, fish ponds. They will also function as key centre of energy generation by solar devices in combination with reservoirs that can be used both for storage, fishponds and irrigation. Sipos et al. (2014)⁹ report as main problem the shortage of water in summer due to increase of fresh water use by different types of land use and by inhabitants. It means that water storage will be a main issue in the future for the region as a whole. Historical buildings and garden layouts or elements can be reconstructed for use as hotels, parks, museums, educational facilities.

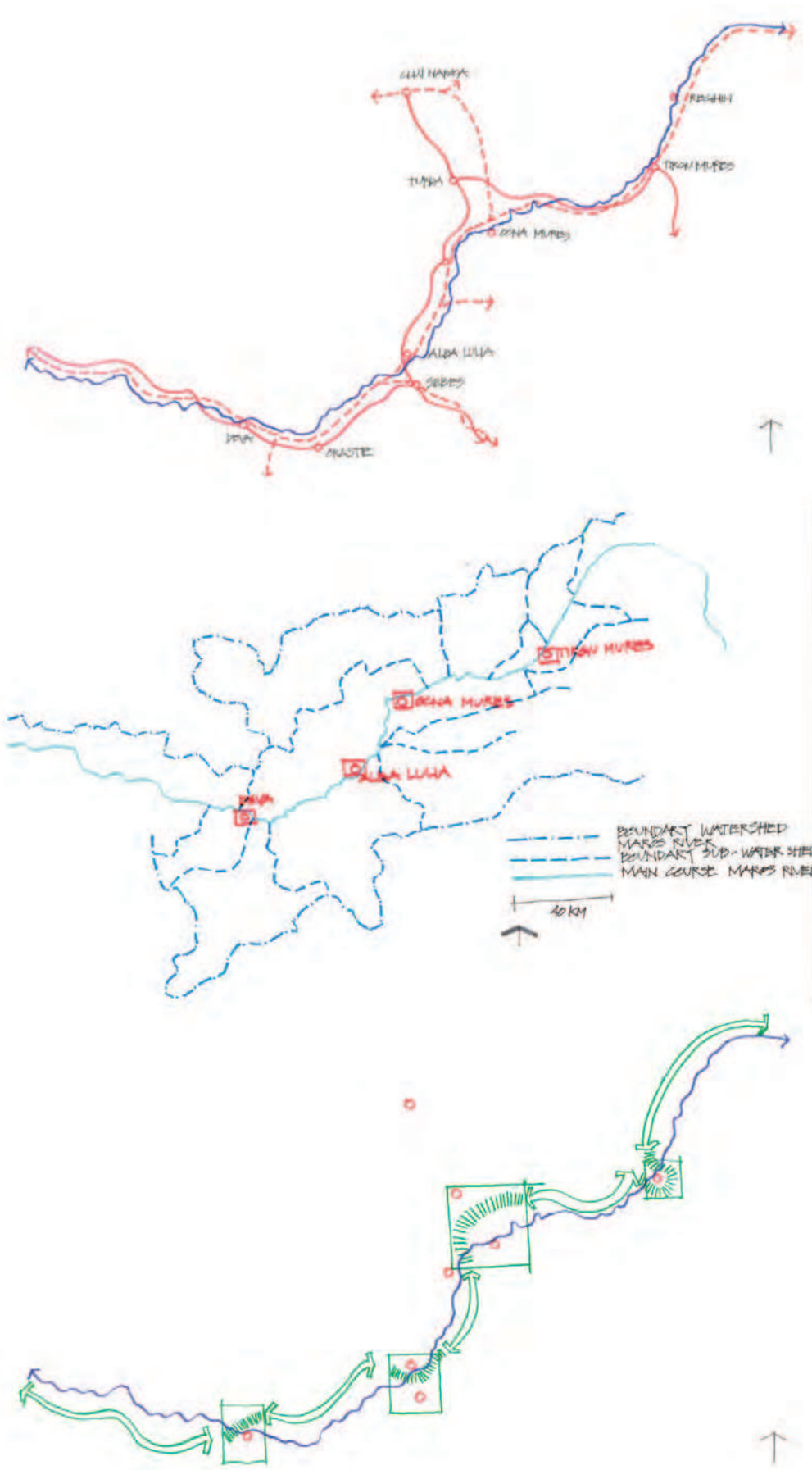
Horizontal organisation of the river landscape

Creation of distinctly different stretches among the settlements by making use

⁷ Dobbelsteen, A. van den & N. Tillie & S. Boersma & M. Fremouw (2014): *The energy master plan: transition to self-sufficient city regions by means of an approach to local energy potentials*, Ahmedabad, 30th Int. PLEA Conference, p 252-260

⁸ Fekete, A. (2007): *Transylvanian garden history – Castle-gardens along the Maros river, Kolozsvár, MűvelődésFekete*, A. (2015): *The Transylvanian castle gardens inventory – 2004-2014*, in: Niin & Mishra, 2015, p 410-413

⁹ Sipos, G. & V. Blanka & G. Mezösi & T. Kiss & B. van Leeuwen (2014): *Effect of climate change on the hydrological character of river Maros, Hungary-Romania*, *Journal of Environmental Geography* 7 - 1/2, p 49-56

of the differences between the left and right bank (fig. 27; 30). It is materialised in the course of the river itself, the infrastructure of the valley and the location of the settlements. The horizontal organisation is based on the geology, the topography and the watersheds.

Vertical organisation of the river landscape

Comprises the spatial organisation of the slope and the relations with the underground for instance in case of geothermal resources. It is based on the form of the valley in its cross section, the form of the slopes and the underground material and resources (fig. 31). Especially for energy generation the differences in elevation represent potential energy. Geothermal energy is also important in the vertical organisation of the landscape.

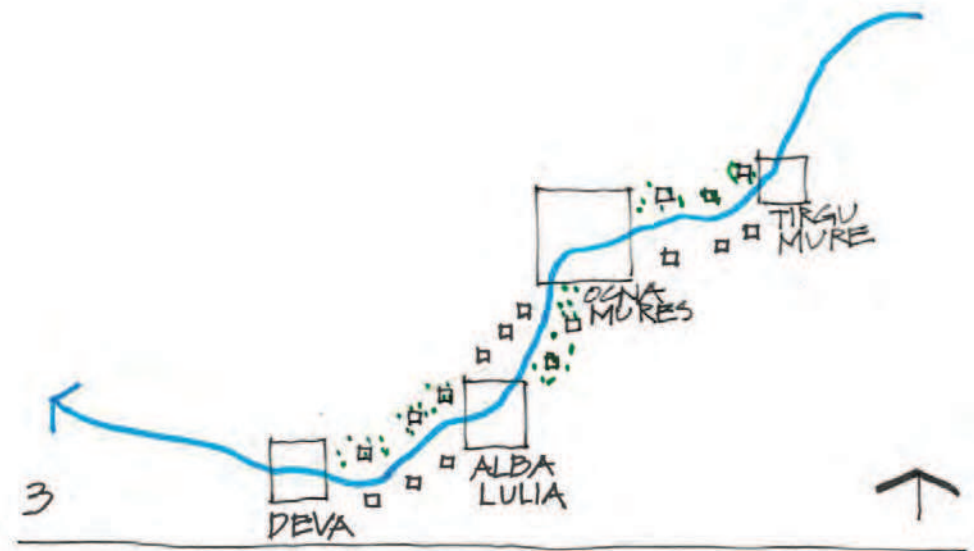
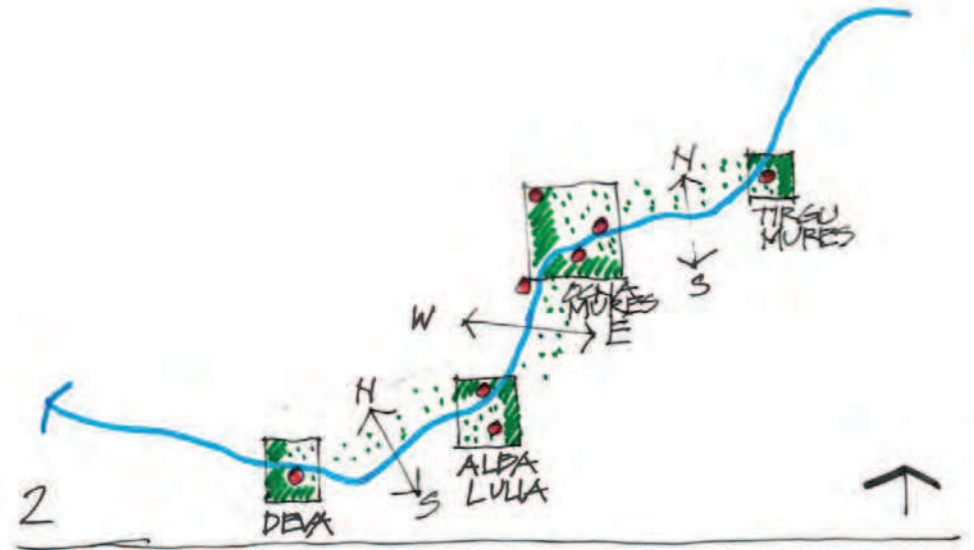
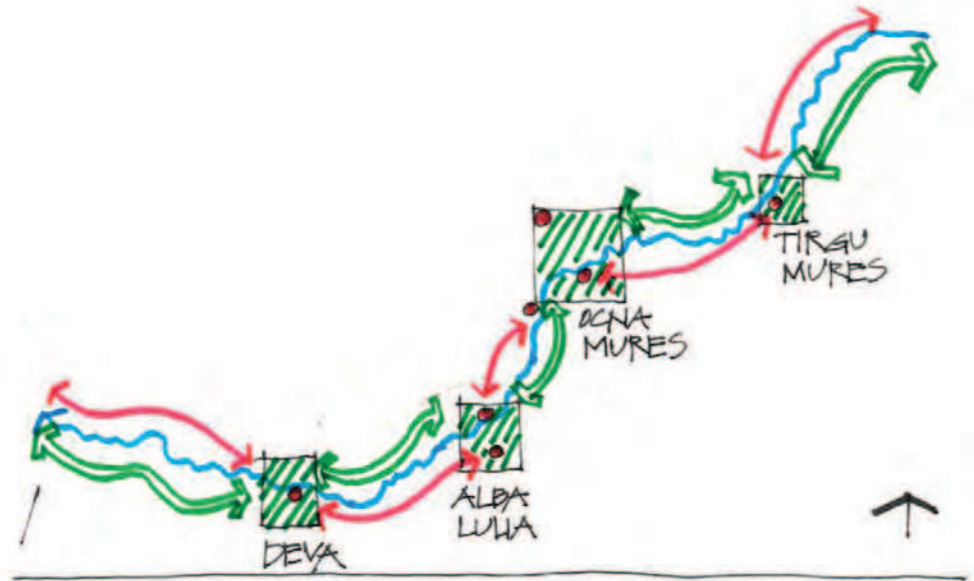
CONCLUSIONS

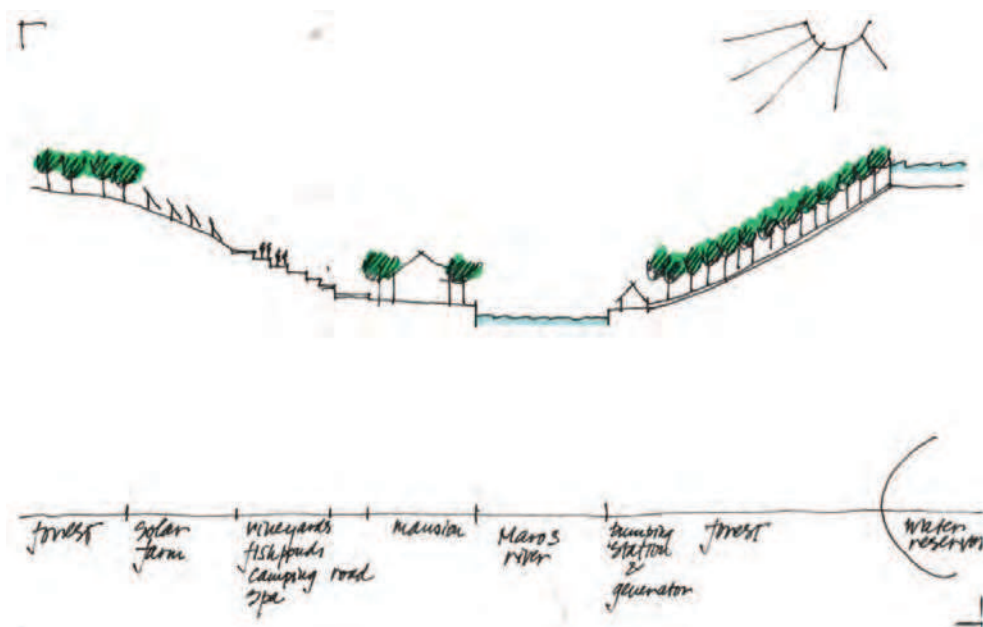
Heritage, site and early plans

In landscape architecture all interventions take place in an existing site which is explicitly part of the design task; 'tabula rasa' does not exist. The local qualities are always the point of departure. So, all design in landscape architecture can be considered as a form of transformation of the existing. In case of historical settings as we have seen, not only the existing site has to be taken into account but also earlier plan interventions from the past. Part of the problem analysis and concept development in the beginning of such projects is geared towards the taking into account and integrating these two into a new synthesis of a plan for the future.

Three design approaches

The three design approaches – restoration, renovation, reconstruction – that we have seen in the case studies, all deal in a different way with the problem of conservation and development of

28	31
29	
30	

Fig. 28.: Design approach for the Maros river; level of strategy. The strategy for the landscape development in the long run comprises a developing the river landscape, settlements and connections. In this part of the river we have distinguished four concentrations of settlements related to the river; Devia, Alba Julia, Ocna Mures, Tirgu Mures. These concentrations of settlements are areas that function as hubs that are connected by

the river, by train and by roads both for cars and slow traffic (bicycles). The stretches between these hubs are treated differently; the left and right banks alternate in busy (with main roads) and quiet (no through roads for cars, only for slow traffic such as bicycles). In this way the stretches will get a more distinct character, function and use
Fig. 29.: Design approach for the Maros River; level of

structure. The strategy is elaborated further on the level of structure by defining guidelines for the settlement clusters as hubs and the connections between them. For the Maros River, we have developed a design approach of alternating future use by changing the road systems between left and right bank.⁹ Thus creating differences and conditions for different types of use in the future, including water storage, leisure,

energy production by making use of hydropower and solar systems
Fig. 30.: Design approach for the Maros River; level of element. The historical mansions can be used as 'catalysts' for socio-economic development both for the production of food and timber but also for tourism. Depending on location, what is left and potential of the site, they can serve as starting points for economic

development. Next to the historical mansions, also new ones can be developed; not in historical form but as contemporary centres of economic development with an integrated system of production of food, timber, energy and stimulating new touristic activities such as fishing, hiking, mountain biking, wild water canoeing and other ones
Fig. 31. Design approach for the Maros River;

elaboration of slopes. Next to the horizontal relations also the vertical relations play a role, for instance in the spatial organization of the slopes of the valley. Here we give some principles for the difference between the north and south slopes. The north slopes could be developed in forest with water storage on top of the hill while the south slope could be developed in vineyards, spas, orchards. The upper slope could be used

for solar panels and on top forest or also water storage. The local energy generation could be based on both solar energy, hydropower from the river and the reservoirs on top of the hills as storage. Since there is also geothermal energy available, this could also be integrated into the new energy production plan

ix Toorn, M. van den & A. Fekete (2016): Fieldwork in Transylvania – A landscape architectural perspective – Landscape and urban development (Part 2), Transylvania Nostra 10(2016) - 1

the landscape at different levels of intervention. Heritage is not represented in the conservation of elements but in the use of landscape structures either natural or man-made.

Heritage in architecture and in landscape architecture

Heritage, conservation and historicism in landscape architecture have a different content, meaning and scope than in architecture. Where in architecture heritage is focussed on conservation of elements (buildings), in landscape architecture heritage refers to landscape structure in interaction with human occupation and use. The structure provides a framework for both conservation of elements and for new developments as long as the historical structure of the landscape remains 'readable'.

New challenges for landscape architecture

In landscape architecture there is no space for conservation like in a museum; a landscape is a living entity both naturally and culturally. For the future, new challenges for the profession that are demanded by society at large; energy transition, water management and conservation, the creation of comfort and healthy environments for people.

Heritage in the landscape needs more than regulations, fences and managers

In search of conceptual unity, site, design history and program define the design concept and approach for the planning and design of historical gardens, parks, landscapes. Heritage needs first of all an integrated approach; conceptual thinking resulting in design that creates a new meaningful order. ©

References:

- BRAUDEL, F. (2008): *Grammaire des civilisations*, Paris, Flammarion
- BRILLY, M. (ed.) (2010): *Hydrological processes of the Danube river basin — Perspectives from the Danubian countries*, Heidelberg, Springer
- CHAVE, P.A. (2002): *The EU Water Framework Directive — An introduction*, London, IWA Publishing
- CHOUQUER, G. (2000): *L'étude des paysages — Essais sur leurs formes et leur histoire*, Paris, Errance
- Directive, (2000): *Directive 2000/60/EC of the European Parliament and of the Council of 23 October 2000 — establishing a framework for Community action in the field of water policy*, Brussels, EU
- GOTHEIN, M.L. (1914): *Geschichte der Gartenkunst — Erster Band — Von Ägypten bis zur renaissance in Italien, Spanien und Portugal — mit 311 Tafeln und illustrationen*, Jena, E. Diederich
- GOTHEIN, M.L. (1914) [2]: *Geschichte der Gartenkunst — Zweiter Band — Von der Renaissance in Frankreich bis zur Gegenwart — mit 326 Tafeln und illustrationen*, Jena, E. Diederich
- JACOBS, J. & P. de GREEF & C. BOSSCHER & B. HAASNOOT & E. WEVER & J.P. SPEELMAN & M. de JONG (eds.) (2007): *Waterplan 2 Rotterdam — working on water for an attractive city*, Rotterdam, 2nd ed.
- JELICOE, G. & S. JELICOE (2006): *The landscape of man — Shaping the environment from prehistory to the present*, London, Thames and Hudson, reprint
- KAIKA, M. (2003): *The water framework directive: a new directive for a changing social, political and economic European framework*, *European Planning Studies* 11 - 3, p 303-320
- MARSH, W.M. (1983): *Landscape planning — environmental applications*, New York, J. Wiley & Sons
- MEKONNEN, M.M. & A.Y. HOEKSTRA (2016): *Four billion people facing severe water scarcity*, *Science Advances* 2 - 2, p 1500323-329
- MIHĂILESCU, S. & G. PRAPORGESCU (2011): *About Mures-Tisa-Danube waterway*, *Annals of the University of Petroșani, Mechanical Engineering* 13, p 89-96
- MOSSER, M. & G. TEYSOT (eds.) (1991): *The history of garden design — The Western tradition from the Renaissance to the present day*, London, Thames & Hudson Ltd.
- MOTLOCH, J.L. (2001): *Introduction to Landscape Design*, New York, 2001, 2nd ed.
- RACINE, M. (dir.) (2002): *Créateurs de jardins et de paysages — en France de la Renaissance au XXIe siècle — Tome II — du XIXe siècle au XXIe siècle*, Arles/Versailles, Actes Sud
- TOCKNER, K. & Chr.T. ROBINSON & U. UERLINGER (eds.) (2009): *Rivers of Europe*, London, Academic Press
- TOORN, M. van den (2006): *Transformation of historic landscapes; the search for new identities*, in: Wang et al., 2006, p 479-482
- TOORN, M. van den & A. Fekete (2016): *Fieldwork in Transylvania — A landscape architectural perspective — Landscape and urban development (Part 2)*, *Transsylvania Nostra* 10(2016) - 1
- TOORN, M. van den & C. Szántó (2014): *History and historicism in landscape architecture*, in: Sörensen & Liedtke, 2014, p 86-91

- VALÁNSZKI, I. & S. JOMBACH & K. FILEP-KOVÁCS & J.G. FÁBOS & R.L. RYAN & S. LINDHULT & L. KOLLÁNYI (eds.) (2016): *Greenways and landscapes in change — Proceedings of the 5th Fábos Conference on Landscape and Greenway Planning — Budapest, 30 June 2016 — Vol. 1*, Budapest, Sz. István University / Univ. of Massachusetts
- VROOM, M.J. (red./ed.) (1992): *Buitenruimten — ontwerpen van Nederlandse tuin- en landschapsarchitecten in de periode na 1945 — Outdoor space — Environments designed by Dutch Landscape Architects since 1945*, Amsterdam, Thoth, 1992
- WARD THOMPSON, C. & P. ASPINALL & S. BELL (eds.) (2010): *Innovative approaches to researching landscape and health — Open space: people space 2*, Abingdon, Routledge

A KÖZÉP-EURÓPAI TÖRTÉNETI KERTEK ÖRÖKSÉGE ÉS ÚJ KIHÍVÁSOK A TÁJÉPÍTÉSZET SZÁMÁRA, 2. RÉSZ

Ebben a tanulmányban a közép- és kelet-európai, s azon belül is különös tekintettel a magyar tájépítészet, kertművészet helyzetét és szerepét ismergetjük a szakterület európai történelmében. A legfontosabb kérdés az elemzés során az örökség szerepe a kortárs tájépítészeti tervezésben.

A budapesti Tájépítészeti és Településtervezési Karon 2018. áprilisában a tájépítészeti örökségről szóló konferencián tartott előadás egy, a helyszínen járó külföldi szakértői benyomásain és meglátásain alapult. A régióval, a tájépítészeti adottságokkal és értékekkel csak néhány éve ismerkedem, amióta Budapesten tanítok és kutatok. A dolgozat első részében (4D 49. szám) a kert, mint tájépítészeti alkotás történeti fejlődését mutattuk be általánosságban, illetve a gondolkodás és a tervezési gyakorlat fejlődésére gyakorolt hatásában.

A jelen második rész az örökség és a kortárs tájépítészeti tervezés kapcsolatával foglalkozik. A tervezői, alkotói szemléletet napjaink legfontosabb tájépítészeti kihívásainak tükrében mutatjuk be; az aktuális szempontok a fenntartható vízgazdálkodás és energiaszolgáltatás, valamint a kellemes és egészséges környezet megteremtése az emberek számára. Ezt egy romániai, a Maros folyó völgyében készült tájépítészeti munka esettanulmányként való bemutatása szemlélteti. A következőkben az "olvashatóság" fogalmát a tájépítészeti örökség kontextusában értelmezzük, mint az örökségvédelem és megújítás egyik lehetséges útját.

A táji örökség sajátos jelenség. A tájat ugyanis nem lehet megőrizni, konzerválni, mert a táj az emberi beavat-

kozás nélkül is folytonosan változik. Az építészeti örökségvédelem hagyományos módszerei, a renoválás és a restauráció a tájépítészetben csak nagyon szűken értelmezhető. A táj nem műemlék, s nem konzerválható. A tájat a társadalom, a kultúra hozza létre és alakítja. Egyes tájakat "kulturális emlék vagy örökség" formájában kezelnek és tartanak fenn, a tájak dinamikáját szükségképpen figyelembe véve.

Az örökségvédelem tervezésméleti és gyakorlati megközelítése három határozott elvet, módszert követ.

1. A restaurálás a táji örökség esetében a leginkább kérdéses. A történeti értéket képező tájépítészeti alkotás hiteles és hű visszaépítése akkor képzelhető el, ha kellő információ áll rendelkezésre, és a restaurálás a jövőbeli funkciót (pl. múzeum) alapozza meg. A hollandiai Appeldoornban lévő híres Het Loo barokk kastélykertje jó példa erre a megújítási módra.
2. A renoválás részleges restaurálás mellett új anyagok és megoldások számára ad teret, megőrizve a történeti hangulatot. Villandry reneszánsz kertje hiteles hangulatot sugároz, miközben a történeti térszerkezetben telepített, ám a mai igényeknek is megfelelő konyhakert-kialakítások új vonzerőt jelentenek a látogatóknak, akik a látványon túl a házikert, a konyhakert kialakítására is kapnak ötleteket, információkat.
3. A rekonstrukció a történeti környezet keretei között valósít meg új programot. Városi léptékben értelmezhető rekonstrukciós beavatkozásnak tekinthető Párizsban a meghosszabbított városi tengely: a Louvre, a Tuileriák és a Champs-Élysées meghosszabbítása a La Defense fejlesztéssel.

A tervezési elvek és szemléletmódok gyakorlati alkalmazását a romániai

Maros-folyó menti táj példáján mutatjuk be. A tájszerkezet, táji adottságok megértése a folyó és a folyó menti táj elemzésére alapul, ahol a vízvázlat térségek lehatárolása az első lépés, hiszen ez határozhatja meg az esetleges beavatkozásokat is. A Maros menti térségben négy nagyobb település – Marosvásárhely, Marosújvár, Gyulafehérvár, Déva – jött létre, fejlődésében szorosan a folyóhoz kapcsolódva. A történeti folytonosság alapvető szempont a tervezési folyamatban. A múltban a kastélyok és kúriák jelentették a gazdasági szervező erőt a térségben, tehát ezt a láncolatot kell újraértelmezni napjaink turisztikai fejlesztését elősegítve, és megteremtve a gazdasági fejlődés lehetőségét a helyi források táj- és ökotudatos kiaknázásával, pl. víztározás, víz- és napenergia-hasznosítás formájában. A történeti épületek és kertek megújítása új funkciók keretében lehetséges (szálloda, múzeum, oktatási intézmény, park, fürdő stb.). A folyó menti táj vertikális és horizontális értelmezése – lejtő- és völgyformák, földrajzi és vízrajzi adottságok – szintén új fejlesztési lehetőségeket rejtenek (pl. geotermikus energia, új turisztikai attrakciók, mint vadvízi evezés, sziklamászás, horgászat stb.).

Összegzésként megállapítható, hogy a történeti örökség soha nem nullázható le, hiszen minden kornak az adottságokból kell építkeznie. A tervezés tehát a meglévő adottságok, a táj átalakítását, átformálását jelenthetik. A három fő tervezési szemlélet – restaurálás, renoválás, rekonstrukció – a megújítás és fejlesztés céljait szolgálja különböző táji beavatkozások formájában. Az örökség védelme nem pusztán a táji elemek megőrzésében, megújításában valósul meg, hanem a tájszerkezet, a tájadottságok használatában, függetlenül attól, hogy a táj, a tájelemek természeti vagy ember által alakított, ill. létrehozott elemek. ©

„ZÖLD KONTROLL” A VÁROSI SZÉTTÉRÜLÉS ELLENI KÜZDELEMBEN EURÓPAI NAGYVÁROSOK PÉLDÁJÁN

“GREEN CONTROL” IN FIGHTING URBAN SPRAWL IN EUROPEAN METROPOLISES

SZERZŐ/BY: FILEPNÉ KOVÁCS KRISZTINA, JOMBACH SÁNDOR, BALHA GABRIELLA, MÁTÉ KLAUDIA, PALOMA GONZALEZ DE LINARES, IVÁNCICS VERA, VALÁNSZKI ISTVÁN

ABSZTRAKT

A városok terjeszkedése általános probléma a fejlett országokban, és számos európai stratégia emeli ki a mértéktartó fejlődés, a kompakt településszerkezet, az ökológiai értékek védelmének fontosságát. Európai nagyvárosi régiókat elemeztünk a zöldinfrastruktúra megőrzését és a mérsékelt városi terjeszkedést figyelembe véve. Az elemzéshez az Európai Környezetvédelmi Ügynökség által kidolgozott „Urban Atlas” adatait használtuk a 2006 és 2012 közötti területhasználati változások feltárásában a vizsgált nagyvárosokban.

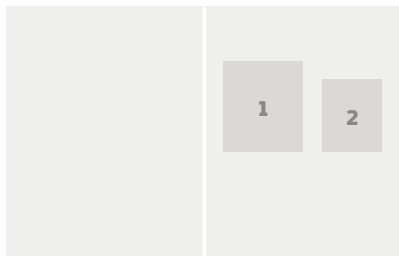
Bécs már a múlt évszázadban is védte a város körüli beépítetlen területeket. München esetében a „kompakt-városi-zöld” irányvonalat tartották szem előtt, amely kompakt településfejlődést, a zöldterületek megújítását tűzte ki célul. Rennes zöldövet hozott létre a város körül, védve a mezőgazdasági földterületet és a városi területek terjeszkedése helyett a beépített terü-

letek beépítési sűrűségének növelését helyezték előtérbe, továbbá az agglomerációs térség fejlődését egy policentrikus modellben tervezték.

Összehasonlító elemzésünkben szeretnénk levonni a tanulságokat a budapesti nagyvárosi régió számára, ahol a területi fejlődés kereteit az állam törvényben szabályozza.

BEVEZETÉS

A városok terjeszkedése a fejlett országokban általános probléma, amire válaszként számos európai stratégia kiemeli a mértéktartó fejlődés, növekedés fontosságát. Az európai országok különböző stratégiákat követnek, és számos területrendezési és tájtervezési eszközt alkalmaznak a gyakorlatban a városi terjeszkedés mértékének csökkentésére, kontrollálására, védve a nagyvárosi régiók ökológiai hálózatát, mérsékelve az összefüggő városi szövet térségi szintű kialakulását.

1. ábra/fig.:

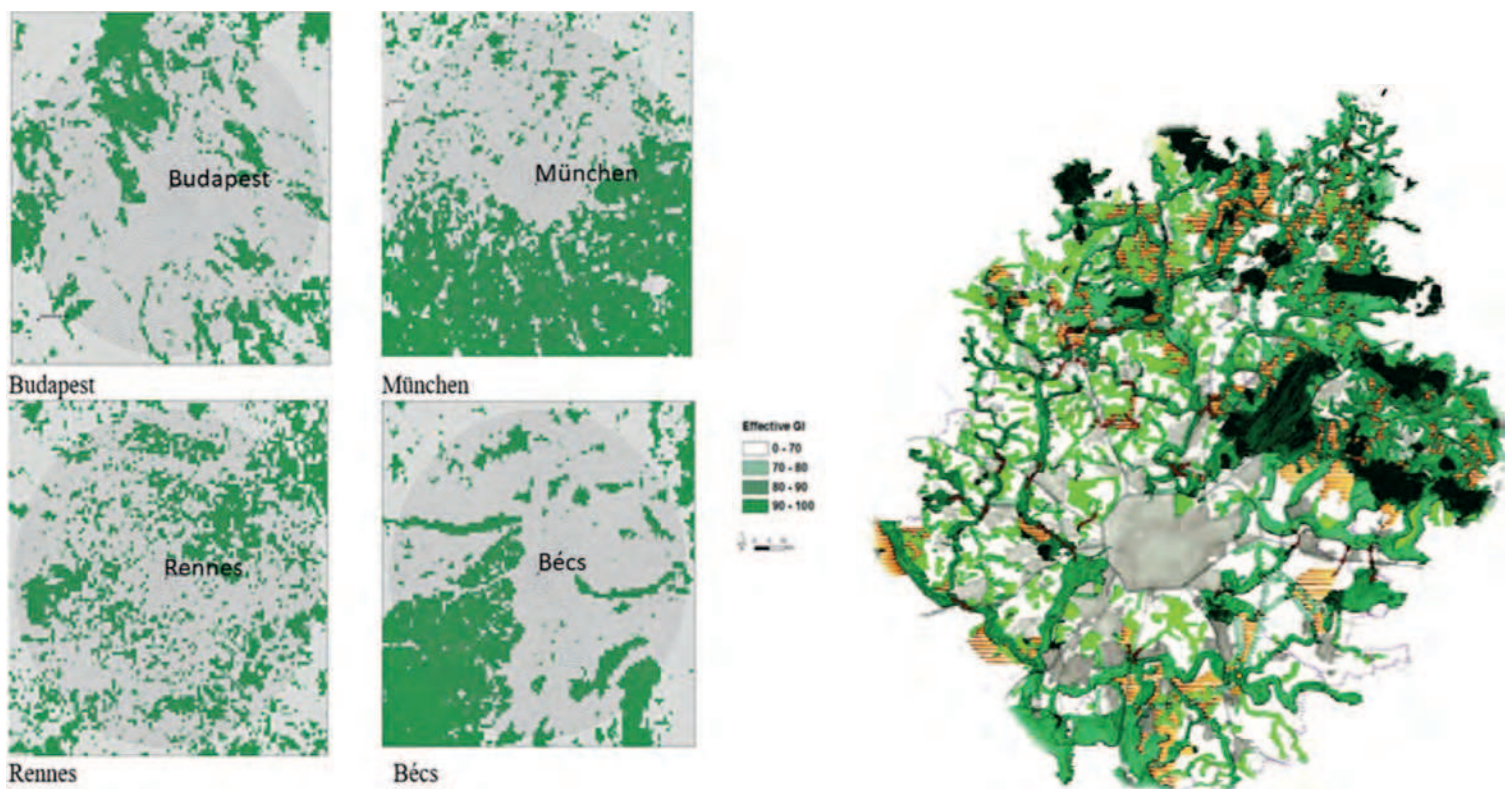
Tényleges zöldinfrastruktúra jellemzése a városkörnyéki területeken (hatékony zöldinfrastruktúra - a zöldinfrastruktúra potenciális eloszlása a városkörnyéki térségben, azaz annak

valószínűsége, hogy zöldinfrastrukturális elemet találjanak a területen vagy a szomszédos területen) / Effective Green Infrastructure characterization in peri-urban areas (Effective Green Infrastructure -the

potential distribution of green infrastructure in the peri-urban area, that is, the probability of finding a green infrastructure element in the territory or in the neighboring area (FORRÁS/SOURCE: EEA, EUROPEAN ENVIRONEMNT

AGENCY, MAPS, GREEN INFRASTRUCTURE [HTTPS://EEA.MAPS.ARCGIS.COM/APPS/MAPSERIES/INDEX.HTML?APPID=42BF8CCO4EBD49908534EFDE04C4EEC8%20&EMBED=TRUE](https://eea.maps.arcgis.com/apps/mapseries/index.html?appid=42bf8cco4ebd49908534efde04c4eec8%20&embed=true) **2. ábra/fig.:** Zöld- és Kékhálózat Rennes

térségében / Green and Blue Network Rennes (FORRÁS/SOURCE: [HTTP://TERRESENVILLES.ORG/WP-CONTENT/UP-LOADS/2016/11/TEV_CH2.1.4_TVRENES_2009.PDF](http://terreenvilles.org/wp-content/uploads/2016/11/TEV_CH2.1.4_TVRENES_2009.pdf))

ABSTRACT

Urban sprawl is a general problem of developed countries and several European strategies highlight the importance of controlled development, compact settlements structure, protection of ecologic values. We analyzed European metropolis regions focusing on challenges of preservation of green infrastructure and controlling urban sprawl. Vienna has protected the green spaces in and around the city for a century already. In case of Munich, the “compact-urban-green” leitmotif was implemented.

Rennes created a green belt around the city protecting agricultural land and privileges high densification and the agglomeration is planned in a polycentric model. In our comparison analysis, we would like to draw the consequences for metropolitan region of Budapest for which the state adopted an act for shaping the frames of spatial development. The Urban Atlas elaborated by the European Environmental

Agency helps us to compare the development between 2006 and 2012 in the surveyed metropolis regions.

INTRODUCTION

For decades the strong phenomenon of suburbanization is consuming the natural values around cities. Urban sprawl is a general problem of developed countries and several European strategies highlight the importance of controlled development. Several spatial planning, land use regulation and landscape planning tools are applied in the practice. European countries follow different strategies for controlling urban sprawl, protecting ecologic networks of metropolis regions under serious urban pressure.

In our research we have chosen four metropolitan regions across Europe with different, but special strategies controlling urban sprawl. Vienna has protected the green spaces in and around the city for a century already,

Kutatásunkban négy európai nagyvárosi régiót választottunk különböző, de sajátos stratégiákkal a városi terjeszkedés mérséklésére. Bécs azért érdekes, mert már a múlt évszázadban is védte a város körüli természeti értékeket, s a világon itt hozták létre az első zöldövet. Napjainkban a várt népességnövekedésre adott válaszként a város megváltoztatta tervezési eszközeit és a beavatkozás mértékét. München esetében a településfejlesztés alapelveit a „Kompakt-Városi-Zöld” irányvonal határozta meg, amely a kompakt településfejlődést és a zöldterületek megújítását helyezi előtérbe. Franciaországban, a nagyvárosi régiókban a helyi önkormányzatok kötelesek településközi együttműködés keretében több közszolgáltatást együtt megoldani, ami segíti az összehangolt fejlődést. A városi terjeszkedés elleni küzdelem legjobb példái közé tartozik Rennes, amely egy zöldövet hozott létre a város körül, védve a mezőgazdasági földterületeket, és a városi terjeszkedés helyett ösztönzi az alulhasznosított területek megújítását és a már beépített területek beépítési sűrűségének növelését (BIMBY¹ – „Építs a hátsó kertembe” jelenség²). Összehasonlító elemzésünkben következtetéseket szeretnénk levonni és javaslatokat tenni a budapesti nagyvárosi régióra, ahol törvényi erőre emelt területrendezési terv határozza meg a területi fejlődés kereteit.

A városok terjeszkedésére a tudományos szakirodalomban számos meghatározás található.³ A legtöbb esetben ez a kifejezés magát a jelenséget és a folyamatot is leírja. Jaeger és társai szerint a városi terjeszkedés különböző definíciói között a következő közös jellemzőket találjuk:

- a beépített területek növekedése;
- területpazarló, szétterülő növekedés, ami a beépített területek mozaikjellegű szétterülését eredményezi a tájban;
- magas egy főre jutó földhasználati érték⁴

Vizsgálatunk nem a városi terjeszkedés mérésére összpontosít, hanem inkább néhány európai nagyvárosi régióban alkalmazott gyakorlat esettanulmányjellegű megismerését célozza meg, hogy javaslatokat fogalmazzunk meg a városi terjeszkedés elleni küzdelem hatékonyságának növelésére Budapest esetében. A főváros térségében az 1937. évi VI. törvény cikk előírta a város és környéke közös általános rendezési tervének készítését a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által, majd az 1960-as és '70-es években is voltak kísérletek az összehangolt tervezésre; mégis csak 2005-ben született meg az agglomerációt együtt kezelő területrendezési terv. A szabályozás késlekedése miatt az agglomerációban több amőbaszerűen terjeszkedő urbanizált térség határolható le, ahol több szomszédos település belterülete szinte felemészti a közigazgatási területet.^{5,6} Hazánkban mind a mai napig a területi tervezés nem tudott megnyugtató választ adni az agglomerációs kihívásokra, csak a balatoni és a budapesti agglomerációra készül területrendezési terv. Az Országos Területrendezési Terv 2008-as módosításakor egy új övezetet akartak bevezetni: az „Együtt tervezendő területek övezete” a KSH által agglomerációnak, agglomerálódó térségnek és települési együttesnek minősített településcsoportokat foglalta magába, amelyeknek közös szerkezeti terv készítését írták volna elő. Az egyeztetések során ez a települések önállóságába való túlzott beavatkozásnak minősült, ezért az övezet ugyan megmaradt (Együtt tervezhető területek övezete), de a közös terv csak lehetőségként került be a jogszabályba. Ezzel a lehetőséggel azóta egy településcsoport sem élt. Végül az övezetet a következő módosításkor, 2013-ban törölték.

A városi terjeszkedés kontrolljának nemzetközi irányelvei és szakirodalma
A városok növekedésével, a növekedés tervezésének szükségességével, a város és vidék szerves kapcsolatával már a

1 „Build in My Back Yard” (Építs a hátsó kertemben!). Az alacsony népsűrűségű, családiházak övezetben a beépítés sűrűbbé tétele, a hátsóudvaros telkekben újabb beépítéssel csökkenthető a városi területek terjeszkedése és a zöldmezős beruházások területigénye

2 Vigneron, Rémy. Caraire, Denis. Miet, David 2019: BIMBY, Modeling. civic empowerment and invitation of a new profession. In: Oswald Devisch, Liesbeth Huybrechts, Roel De Ridder: Participatory Design Theory: Using Technology and Social Media to Foster Civic Engagement, Routledge

3 Ewing, R., Pendall, R., Chen, D., 2002, Measuring sprawl and its impact: The character and consequences of metropolitan expansion. Washington, DC: Smart Growth America. <http://www.greenstructureplanning.eu/COSTC11/Mun-eco.htm> Brueckner, J. K., (2000). 'Urban sprawl: diagnosis and remedies', International Regional Science Review 23(2), 160-171 (DOI: 10.1177/016001700761012710).

4 Jaeger, J. A. G., Bertiller, R., Schwick, C., and Kienast, F., (2010). 'Suitability criteria for measures of urban sprawl', Ecological Indicators 10(2), 427-441

5 Körmeny Imre (2012): Alapvetés, In: Élhető Település Táj, Településépítészeti tanulmányok, 4D könyvek, Budapesti Corvinus Egyetem

6 Majoros Ágnes (2012): Urbanisztikai trendek a Közép-Magyarországi régióban, In: Élhető Település Táj, Településépítészeti tanulmányok, 4D könyvek, Budapesti Corvinus Egyetem

Vienna established the first green belt in the world. Recently in response to the predicted population growth the city has changed its planning instruments and scales of intervention. In case of Munich, the “compact-urban-green” leitmotif was implemented for settlement development.

In France the metropolis regions are obliged to set up an authority towards supra-communal management. Among the best examples for fighting urban sprawl is Rennes, which created a green belt around the city protecting agricultural land and privileges high densification of already built up areas (BIMBY¹ – „Build in My Back Yard²⁾) and by reusing idle lands furthermore the agglomeration is planned in a polycentric model. In our comparison analysis, we would like to draw the consequences for metropolitan region of Budapest for which the state adopted an act for shaping the frames of spatial development.

Urban sprawl is a general phenomenon in the developed world. In the scientific literature we can find several definitions.³ In most cases this term describes the phenomenon, and the process as well. According to Jaeger and his fellow researchers the common characteristics of different definitions for urban sprawl:

- the expansion of urban areas;
- the area-intensive growth which results in patches of built up areas are within the landscape;
- high land development per person.

In our study our goal is not to focus on the measurement of urban sprawl but to explore the practice of some European metropolitan regions especially in order to draw the consequences for Budapest in fighting urban sprawl.⁴ However for the region of Budapest already the act Nr. VI. in 1937. ordered the implementation of a general master plan by the Public Works of the Capital, and during the 1960's and '70's there were initiatives for a coordinated development, a common land use plan was adopted for the agglomeration zone only in 2005.

Spreading urban areas can be defined by highlighting those settlements where the built-up area almost consumes the administrative area.^{5,6} Spatial planning in Hungary up till now couldn't really answer the challenges of the agglomeration process. Just in the case of Balaton region and Budapest agglomeration are regional spatial plans elaborated. In 2008 there was an intention to introduce a new regulation zone in the National Spatial Plan: “Areas under common planning regime”. The intention was for those regions which were defined by the Hungarian Statistic Office as agglomerations, the elaboration of a common structural plan. Unfortunately due to strong protests against this initiative this became just an opportunity for the settlements. Of course none of the agglomerations have elaborated such plan so the zone was deleted from the national spatial plan.

European guidelines and literature related to the control of urban sprawl

In the end of the 19th century the growth, or the planned growth and organic relation of city and countryside was an important question in the scientific literature.⁷ Already Ebeneser Howard in his book from 1902 Garden Cities of Tomorrow wanted to stop the endless growth of cities and planned the development of urban areas in a decentralized model.⁸ Paulhans Peters has highlighted the unused vast areas in the new residential areas and asked for a human scale development of our modern city.⁹ Nowadays there are different tools for controlled development and urban growth. On regional level it is inevitable to create a common platform, or cooperation for harmonized spatial development. Cities need to look beyond their borders and need to co-operate with the municipalities in their functional area. Several European strategies pressed the need for common steps in order to harmonize development, protect the environment.

1 „Build in My Back Yard” In the low density, single-family house neighborhoods densification, by building backyard cottages can more or less ease the pressure of greenfield investments

2 Vignerón, Rémy, Caraire, Denis. Miet, David 2019: BIMBY, Modeling, civic empowerment and invitation of a new profession In: Oswald Devisch, Liesbeth Huybrechts, Roel De Ridder: Participatory Design Theory: Using Technology and Social Media to Foster Civic Engagement, Routledge

3 Ewing, R., Pendall, R., Chen, D., 2002, Measuring sprawl and its impact: The character and consequences of metropolitan expansion. Washington, DC: Smart Growth America.; <http://www.greenstructureplanning.eu/COSTC11/Mun-eco.htm>; Brueckner, J. K., (2000). 'Urban sprawl: diagnosis and remedies', *International Regional Science Review* 23(2), 160-171 (DOI: 10.1177/016001700761012710).

4 Jaeger, J. A. G., Bertiller, R., Schwick, C., and Kienast, F., (2010). 'Suitability criteria for measures of urban sprawl', *Ecological Indicators* 10(2), 427-441

5 Körmeny Imre (20120): Alapvetés, In: *Élhető Település Táj, Településépítészeti tanulmányok, 4D könyvek, Budapesti Corvinus Egyetem*

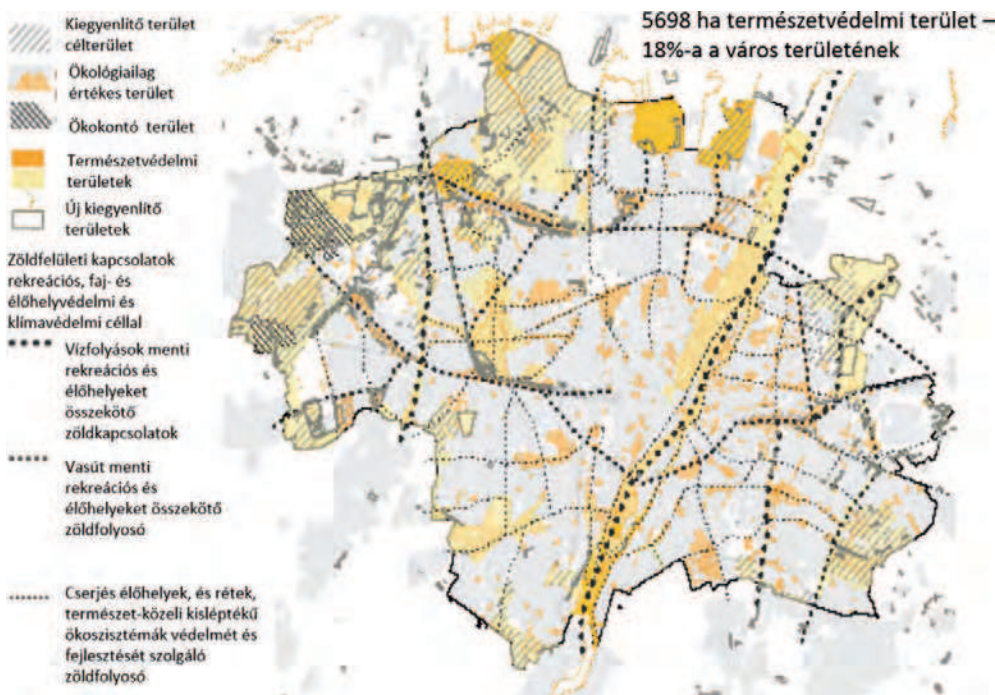
6 Majoros Ágnes (2012): Urbanisztikai trendek a Közép-Magyarországi régióban, In: *Élhető Település Táj, Településépítészeti tanulmányok, 4D könyvek, Budapesti Corvinus Egyetem*

7 Lewis Mumford (1985): *A város a történelemben, Gondolat, Budapest*

8 Cited: Paulhans Peters (1978): *A város az emberért - Védőbeszéd a városi élet mellett, Corvina Kiadó, Budapest*

9 Paulhans Peters (1978): *A város az emberért - Védőbeszéd a városi élet mellett, Corvina Kiadó, Budapest*

19. század végén is foglalkozott a nemzetközi szakirodalom.⁷ Már Ebeneser Howard Garden Cities of Tomorrow című 1902-es művében úgy vélte, gátat kell szabni a nagyvárosok növekedésének és a városok fejlődését decentralizáltan képzelte el.⁸ Paulhans Peters: A város védelmében c. kötetében felhívja a figyelmet az új lakónegyedekben létrejövő eltékozolt területekre, és szót emel annak érdekében, hogy ismét emberléptékűvé lehessen alakítani a nagyvárosokat.⁹ Évtizedek óta több kezdeményezés, eszköz született a városi növekedés mérséklésére, féken tartására. Regionális szinten elengedhetetlen egy közös platform vagy az együttműködési hálózat létrehozása a harmonikus területfejlesztés érdekében. A városoknak a településhatáron túl, a közvetlen kapcsolatban lévő önkormányzatokkal is együtt kell működniük. Számos európai stratégia szorgalmazta a közös lépések szükségességét a fejlődés harmonizálása, a környezet védelme érdekében.

Az Európai Területi Fejlesztési Perspektíva már 1999-ben kiemelte az irányí-

tott fejlesztés szükségességét a városi terjeszkedés mérséklésére, például a kompakt településszerkezet, mint fejlesztési cél megvalósításával, továbbá meghatározta, hogy a városoknak partnerséget kell kialakítaniuk a szomszédos településekkel.¹⁰ A nagyvárosi kormányzás az elmúlt években egyre fontosabbá vált. Statisztikai céllal népsűrűségi és a munkabajjárasi szokások elemzésével az Európai Unió és az OECD meghatározta az ún. funkcionális városi térségeket (FVT), ahol a környező terület (ingázó zóna) nagymértékben integrálódott az adott térség magvárosához.¹¹

A Lipcsei charta a fenntartható európai városokról (EC, 2007) felsorolja az uniós tagállamok által elfogadott városfejlesztési politika közös elveit és stratégiáit. A Charta úgy ítéli meg, hogy a kompakt településszerkezet fontos alapja az erőforrások hatékony és fenntartható használatának. A szakértők azzal érvelnek, hogy a kompakt városstruktúra kisebb területi lábnyomot okoz,¹² de még mindig vannak

3.a ábra/fig.: Tájvédelmi és –fejlesztési koncepció, München (City of Munich, Department of Urban Planning and Building Regulation 2005: Development Report, Shaping the future of Munich) / Landscape protection and development concept of Munich (Munich 2005) (City of Munich, Department of Urban Planning and Building Regulation 2005: Development Report, Shaping the future of Munich)

3.b ábra/fig.: Ökológiai hálózat Budapest agglomerációs területi tervében (zöld-magterület, narancs-ökológiai folyosó, sárga-pufferzóna) / Ecologic Network in Budapest Agglomeration Spatial plan (green-core area, orange-ecologic corridor, yellow-buffer zone)

7 Lewis Mumford (1985): A város a történelemben, Gondolat, Budapest

8 Idézte: Paulhans Peters (1978): A város az emberért - Védőbeszéd a városi élet mellett, Corvina Kiadó, Budapest

9 Paulhans Peters (1978): A város az emberért - Védőbeszéd a városi élet mellett, Corvina Kiadó, Budapest

10 EC, (1999). ESDP: European Spatial Development Perspective – Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

11 OECD 2013: Definition of Functional Urban Areas (FUA) for the OECD metropolitan database <https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/Definition-of-Functional-Urban-Areas-for-the-OECD-metropolitan-database.pdf> accessed January 10, 2019.

12 David Ludlow (2009). Urban sprawl: New Challenges for city-governance In: Cooper Ian and Symes M. (2009): Sustainable Urban Development Volume 4: Changing Professional Practice Routledge ISBN: 0-415-43827

The European Spatial Development Perspective already in 1999 highlighted the need for guided development, controlling urban sprawl for example by pursuing the concept of compact settlement structure furthermore cities should build partnership with the neighboring municipalities.¹⁰ Metropolitan governance has gained more importance over the past years. For statistical reasons, to define the functional regional units where the surrounding area (commuting zone) is highly integrated with the core city, the European Union and the OECD using population density and travel-to-work flows defined the functional urban areas (FUA).¹¹

The Leipzig Charter on Sustainable European Cities (EC, 2007) lists the common principles and strategies for

urban development policy agreed by the EU Member States. The Charter considers the compact settlement structure as an important basis for efficient and sustainable use of resources. Experts argue that compact city structure has a lower spatial footprint¹² but still there are some uncertainties related to social, economic and ecologic impacts.¹³ This approach is followed by a recent initiative: BIMBY a soft densification tool in urban planning without owning the land.¹⁴

In our research we would like to focus landscape planning related tools as greenbelt, green infrastructure, and landscape protection. The Council of Europe in 2000 adopted a unique strategy focusing on landscapes: the European Landscape Convention¹⁵ is

¹⁰ EC, (1999). ESDP: European Spatial Development Perspective – Towards balanced and sustainable development of the territory of the European Union, Office for Official Publications of the European Communities, Luxembourg.

¹¹ OECD 2013: Definition of Functional Urban Areas (FUA) for the OECD metropolitan database <https://www.oecd.org/cfe/regional-policy/Definition-of-Functional-Urban-Areas-for-the-OECD-metropolitan-database.pdf> asseced January 10, 2019.

¹² David Ludlow (2009). Urban sprawl: New Challenges for city-governance In: Cooper Ian and Symes M. (2009): Sustainable Urban Development Volume 4: Changing Professional Practic Routledge ISBN: 0-415-43827

¹³ Williamson KS (2003). Growing with green infrastructure. Heritage Conservancy, Doylestown, PA, USA, pp. 20. http://www.greeninfrastructurenw.co.uk/ginw/resources/Growing_with_GI.pdf accessed January 18, 2019.

¹⁴ Vigneron, Rémy, Caraire, Denis, Miet, David 2019: BIMBY, Modeling, civic empowerment and invitation of a new profession In: Oswald Devisch, Liesbeth Huybrechts, Roel De Ridder: Participatory Design Theory: Using Technology and Social Media to Foster Civic Engagement, Routledge

¹⁵ Council of Europe, (2000). European Landscape Convention and reference documents, Cultural Heritage, Landscape and Spatial Planning Division, Strasbourg, France

bizonytalanságok a társadalmi, gazdasági és ökológiai hatásokkal kapcsolatban.¹³ Ezt a megközelítést egy újabb kezdeményezés követi: a BIMBY, ami a várostervezés sajátos eszközeként, a város „tömörítését” újabb földhasználat igénybevétele nélkül végzi.¹⁴

Kutatásunkban a tájtervezéshez kapcsolódó eszközökre, a zöldövre, a zöldinfrastruktúrára és a tájvédelemre szeretnénk összpontosítani. Az Európa Tanács 2000-ben egyedülálló stratégiát fogadott el, amely az általános tájvédelemre, minden európai táj védelmére, kezelésére és tervezésére fókuszál: az Európai Táj Egyezmény¹⁵ (2004. március 1-jén lépett hatályba). Az egyezményben a részes felek megállapodtak abban, hogy azonosítják és értékelik a tájat, elemzik a tájat alakító erőket és hatásokat, és integrálják a tájat a területi politikákba, kiemelve a nyilvánosság bevonásának fontosságát. Különösen a városi, városkörnyéki térségeket, tájegységeket fenyegeti a beépítés veszélye, ezért nagyon fontos a hatékony együttműködési módszerek kidolgozása, közösségi zöldfelületek kialakítása, zöldinfrastruktúra-tervezési eszközök bevezetése az önkormányzatok számára és a nyilvánosság részvételének fokozása.

A zöldhálózat fejlesztése és fenntartása, a zöldinfrastruktúra-tervezés fontos eszköze a városok környezeti minőségének megőrzésének és javításának. A zöldinfrastruktúra (ZI), amely a természetes és a természetközeli területek stratégiaileg tervezett hálózata, kulcsfontosságú szerepet tölt be az ökoszisztémák és az ökoszisztéma-szolgáltatások fenntartásában és fejlesztésében.¹⁶ A zöldinfrastruktúra a természetes és természetközeli területhasználati formák széles választékát fedi le, mint újrahasznosított területek, közparkok és városi szabadterek, mezőgazdasági területek, erdők, természetvédelmi folyosók, tájökölógiai folyosók és zöldövek vagy tartalékterületek.¹⁷

A zöldinfrastruktúra-tervezés és fejlesztés különösen fontos a városkörnyéki területeken. Ebben az összefüggésben rendkívül értékesek a gyorsan növekvő városok körül még fennmaradt többfunkciós szabadterek, zöldfelületek, amelyek sokrétű szolgáltatásokat és javakat biztosítanak a társadalom számára.¹⁸ A funkcionális városi térség, vagy agglomeráció különösen fontos tervezési lépték, mivel stratégiai jelentőséget képvisel regionális szinten, ugyanakkor releváns a helyi közösségek számára is.¹⁹ A tágabb értelemben vett ZI fogalmát tekintve ki kell emelnünk a zöldöveket és a zöldutakat, amelyek különösen a városkörnyéki területeken fontosak.²⁰ A zöldöv olyan, a városokat körülölelő földterület, ahol döntően erdők, mezőgazdasági területek vagy rekreációs területek helyezkednek el, és korlátozottak a beépítés lehetőségei. Az Egyesült Királyságban a zöldöv egy hagyományos és rendkívül erős területrendezési eszköz, de Németországban is találunk nagyvárosi régiók körül „Grünürtel”-t, ahol szintén földhasználati korlátozásokat vezetnek be. A Bécs körüli zöldövet az elsők között hozták létre a világon. Andreas Schulze Baing kutatásai szerint a centralizált tervezési politika és a zöldövek létrehozása hatékonyabb eszköz volt a városi terjeszkedés szabályozásában Angliában, mint a német tervezési eszközök.²¹ A francia „trameverte et bleue” (zöld- és kékhálózat, ZKH) területi tervezési eszköz az ökológiai folytonosság megőrzésére és helyreállítására törekszik. A zöld- és kékhálózat-tervezést hivatalosan a 2010-es *Grenelle II.* törvény hozta létre, amely előírja a korábban azonosított, ökológiai jelentőségű területek védelmét és összekapcsolását a francia vidék jelenlegi széttagoltságának javítása érdekében.²²

Budapesten elkészült a Zöldinfrastruktúra Konceptió,²³ valamint elfogadták a budapesti agglomerációs tervet Magyarország Területrendezési Tervének részeként, 2018 év végén. Ez alkal-

13 Williamson KS (2003). *Growing with green infrastructure*. Heritage Conservancy, Doylestown, PA, USA, pp. 20.; http://www.greeninfrastructurenw.co.uk/ginw/resources/Growing_with_GL.pdf accessed January 18, 2019.

14 Vigneron, Rémy, Caraire, Denis, Miet, David 2019: BIMBY, Modeling, civic empowerment and invitation of a new profession In: Oswald Devisch, Liesbeth Huybrechts, Roel De Ridder: *Participatory Design Theory: Using Technology and Social Media to Foster Civic Engagement*, Routledge

15 Council of Europe, (2000). *European Landscape Convention and reference documents*, Cultural Heritage, Landscape and Spatial Planning Division, Strasbourg, France

16 Mark A. Benedict, M. A. McMahon, E. T. (2001): *Green Infrastructure: Smart Conservation for the 21st Century*. Sprawl, Watch, Clearinghouse Monograph Series

17 Williamson KS (2003). *Growing with green infrastructure*. Heritage Conservancy, Doylestown, PA, USA, pp. 20. http://www.greeninfrastructurenw.co.uk/ginw/resources/Growing_with_GL.pdf accessed January 18, 2019.

18 Davies C, MacFarlane R, McGloin C, Roe M (2006). *Green infrastructure planning guide*; https://www.researchgate.net/publication/265012095_GREEN_INFRASTRUCTURE_PLANNING_GUIDE_Authors accessed January 5, 2019.

19 Laforteza, R., Davies, C., Sanesi, G., & Konijnendijk, C.C. (2013). *Green Infrastructure as a tool to support spatial planning in European urban regions*. *iForest - Biogeosciences and Forestry*, 6: 102-108; Mark A. Benedict, M. A. McMahon, E. T. (2001). *Green Infrastructure: Smart Conservation for the 21st Century*. Sprawl, Watch, Clearinghouse Monograph Series

dedicated to the protection, management and planning of all European landscapes (entered into force in 2004). The parties of the convention agreed to identify and evaluate landscapes, analyze their characteristics, and the forces and pressures transforming them, and integrating landscape into spatial policies highlighting the importance of public consultation. Especially peri-urban landscapes are under great pressure and in these areas are especially important to introduce effective co-operation methods, common green space, green infrastructure planning tools for municipalities and enhance public participation.

Green space planning, development and maintenance of green network, green infrastructure planning are an important tool for preserving ecological functions of peri-urban landscapes. The green infrastructure which is a strategically planned network of natural and semi-natural spaces, represent a crucial approach in maintenance and development of ecosystems and ecosystem services.¹⁶ Green infrastructure cover wide range of natural-semi natural features as reserves, parks, recycled land, parks and open spaces, agricultural lands, forests, conservation corridors, landscape linkages and greenbelts.¹⁷

Green infrastructure planning and development is especially important in peri-urban landscapes. The most important aspect in this context is the preservation of multi-functional open spaces around fast growing cities offering the integration and interaction of different services and benefits.¹⁸ The city-region level is an especially important planning scale because it represents strategic significance on regional level and also relevant to local communities at the same time.¹⁹ In the broader term of GI we have to highlight the greenbelts and greenways which are extremely important in peri-urban areas.²⁰

Greenbelts are mostly unbuilt areas around cities with forests, agricultural areas and recreational areas. Greenbelt is a very strong spatial planning tool in the UK but in Germany metropolitan regions have also defined their "Grüngürtel" (Köln, München, Frankfurt am Main etc.) more as spatial distinguishing open spaces than strict land use regulations. Vienna has a greenbelt, which is among the first ones in the world. Andreas Schulze Baing argues that the more centralized planning policy and the strong instrument of green belts were more effective in controlling urban sprawl than German planning instruments.²¹ The French 'trameverte et bleue' (Green and Blue Network, GBN) is a spatial planning tool to conserve and restore ecological continuities. Green and blue corridors are officially created by the 2010 Grenelle II law which requires the linking of sites previously identified for their importance for biodiversity conservation in order to overcome the current fragmentation of the French territory.²²

Budapest has just elaborated its Green Infrastructure Plan²³ and the Land Use Framework Plan of Budapest Agglomeration Zone as a part of Hungarian Spatial Plan (2018) was adopted end of last year. It is high time and really worth to analyze and compare the "green governance system" of other metropolis regions. We analyzed European metropolis regions focusing on challenges of preservation of green infrastructure and controlling urban sprawl.

Our research questions are:

- What are the main tools and institutions of spatial management and control of urban sprawl?
- Is there any specific green belt/ green infrastructure strategy in the analyzed metropolis regions?
- What is the scale/ratio and direction of land use changes in the Functional Urban Areas?

16 Mark A. Benedict, M. A. McMahon, E. T. (2001): *Green Infrastructure: Smart Conservation for the 21st Century*. Sprawl, Watch, Clearinghouse Monograph Series

17 Williamson KS (2003). *Growing with green infrastructure*. Heritage Conservancy, Doylestown, PA, USA, pp. 20. http://www.greeninfrastructurenw.co.uk/ginw/resources/Growing_with_GI.pdf accessed January 18, 2019.

18 Davies C, MacFarlane R, McGloin C, Roe M (2006). *Green infrastructure planning guide*; https://www.researchgate.net/publication/265012095_GREEN_INFRASTRUCTURE_PLANNING_GUIDE Authors assecced January 5, 2019.

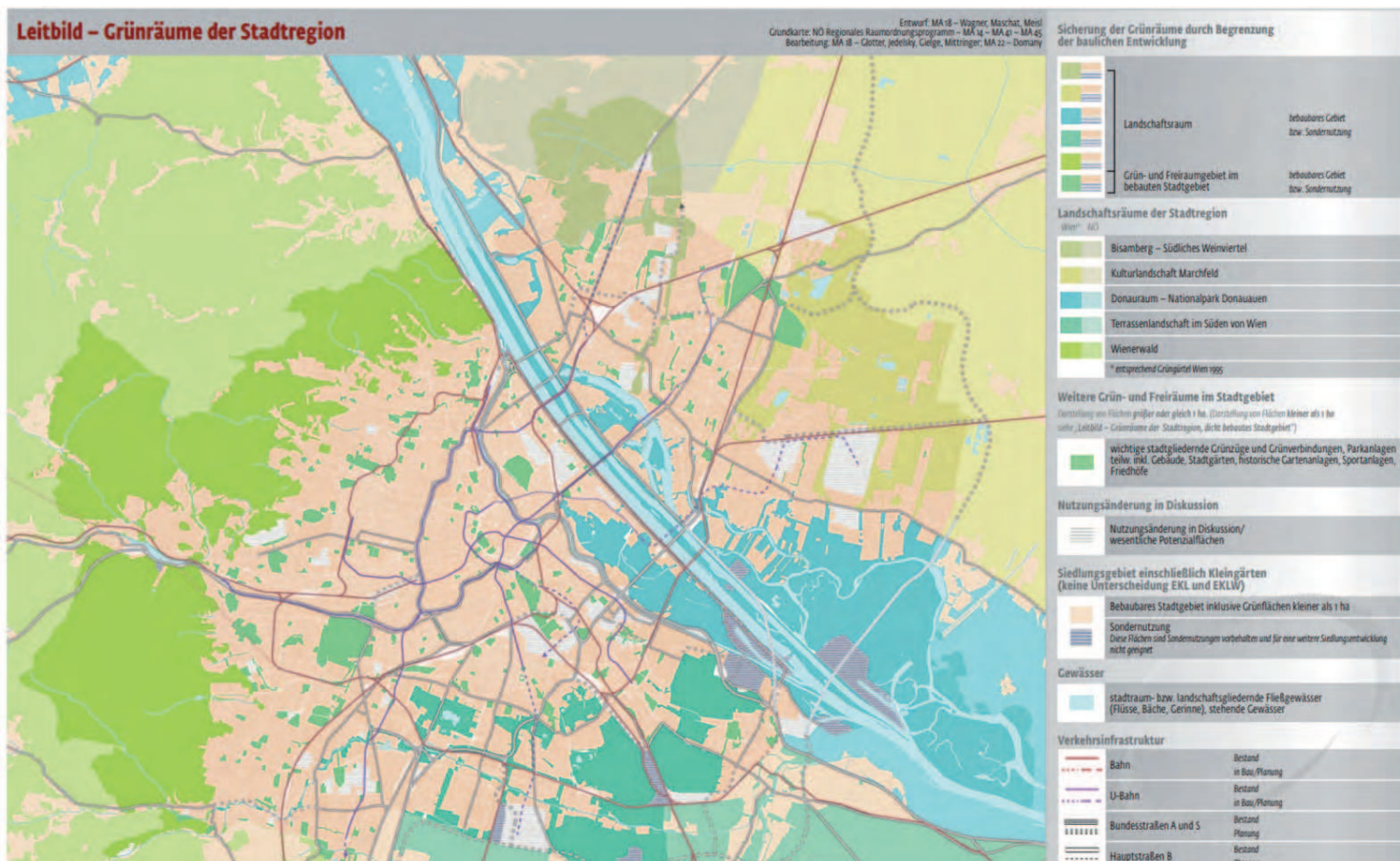
19 Laforteza, R., Davies, C., Sanesi, G., & Konijnendijk, C.C. (2013). *Green Infrastructure as a tool to support spatial planning in European urban regions*. *iForest - Biogeosciences and Forestry*, 6: 102-108

20 M. Szilágyi Kinga, B. Nagy Ildikó Réka (2017): *Városi tájépítészeti és zöldinfrastruktúra kutatások a rekreációs igények és a szociális ellátás tükrében*, In: *4D Tájépítészeti és Kertművészeti folyóirat*, 46. szám

21 Schulze Baing, A. (2010). *Containing Urban Sprawl? Comparing brownfield reuse policies in England and Germany*. *International Planning Studies*. 15(2):25-35.

22 Mazza, L., Bennett G., de Nocker L. 2011: *Green Infrastructure Implementation and Efficiency*. Final report for the European Commission, DG Environment on Contract ENV.B.2/SER/2010/0059. London: Institute for European Environmental Policy.; SALA, P (2014). *Landscape planning at a local level in Europe. The cases of Germany, France, the Netherlands, the United Kingdom, Switzerland and the Walloon Region of Belgium*, Edited by Pere Sala, Landscape Observatory

23 BFVT, Ormos Alapítvány (2017): *Budapest, zöldfelület rendszerének fejlesztési koncepciója*, Budapest zöldinfrastruktúra koncepciója; <http://budapest.hu/Documents/V%C3%A1ros%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9si%20F%C5%91oszt%C3%A1ly/II.%20k%C3%B6tet%20-%20Koncepci%C3%B3.pdf>

mat ad arra, hogy elemezzük és összehasonlítsuk több nagyvárosi régió „zöld irányítási rendszerét”. Ehhez európai nagyvárosi régiókat vizsgáltunk a városi terjeszkedés mérséklésére tett erőfeszítések szempontjából.

Kutatói kérdéseink:

- Melyek a városi terjeszkedés területi irányításának és ellenőrzésének fő eszközei és intézményei?
- Van-e konkrét zöldövezet- / zöldinfrastruktúra-stratégia a vizsgált nagyvárosi régiókban?
- Mi a mértéke / aránya és iránya a földhasználati változásoknak a funkcionális városi területeken?

Módszer

Kutatásunkban Bécs, Rennes, München és Budapest válaszait, eszközeit elemeztük a városi terjeszkedés mérséklésére.

München Németország egyik legversenyképesebb városi térsége. Lakossága több mint 1,5 millió, teljes városi területe 310 km². A legnagyobb nagyvárosi régió Németország tizenegy nagyvárosi régiója közül, amelyek München, Augsburg, Ingolstadt, Landshut, Rosenheim és Landsberg am Lech agglomerációs területeiből áll. Érdekes, hogy a központi város és a régió között nin-

csenek érdemi jövedelmi különbségek. A nagyvárosi agglomeráció területe: 27700 km² (Bajorország 40%-a), népessége: 5 203 738 (a bajor népesség 42%-a). München funkcionális városi területe (FVT) 5500km², 2004-ben pedig 2 531 706 lakost számlált.²⁴ Ez magában foglalja Münchent, mint városagot és 185 várost, valamint a müncheni régió 8 megyéjét. Az FVT megegyezik a müncheni Regionális Tervezési Szövetséggel (RPV), amely az önkormányzatok jogszabályban elismert szövetsége.²⁵

Bécs területe 414 km², lakossága 1,55 millió. Bécs kettős státuszú, hiszen város és szövetségi tartomány egyben, de a város agglomerációs térsége, azaz funkcionális városi területe túlmutat az adminisztratív határokon és lefedi Alsó-Ausztria egyes részeit. Bécs része a CENTROPE régióknak, a gyorsan fejlődő, határokon átnyúló integrációs övezetnek, amely Bécs, Pozsony (Szlovákia) és Győr (Magyarország) agglomerációs övezeteit foglalja magában.²⁶ Az FVT 9180 km².

A vizsgált területek közül Rennes városa a legkisebb, 216 268 lakosa van, területe 50,39 km². Ugyanakkor rendkívül dinamikus fejlődik, és egyedi modelleket alkalmaznak a területi fejlődés szabályozására. Sajátos regioná-

20 M. Szilágyi Kinga, B. Nagy Ildikó Réka (2017): Városi tájépítéssel: zöldhálózat és zöldinfrastruktúra kutatások a rekreációs igények és a szociális ellátás tükrében, In: 4D Tájépítészeti és Kertművészeti folyóirat, 46. szám

21 Schulze Baing, A. (2010). Containing Urban Sprawl? Comparing brownfield reuse policies in England and Germany. *International Planning Studies*. 15(1):25-35.

22 Mazza, L., Bennett G., de Nocker L. 2011: Green Infrastructure Implementation and Efficiency. Final report for the European Commission, DG Environment on Contract ENV.B.2/SER/2010/0059. London: Institute for European Environmental Policy.; SALA, P (2014). Landscape planning at a local level in Europe. The cases of Germany, France, the Netherlands, the United Kingdom, Switzerland and the Walloon Region of Belgium, Edited by Pere Sala, Landscape Observatory

23 BFVT, Ormos Alapítvány (2017): Budapest, zöldfelület rendszerének fejlesztési koncepciója, Budapest zöldinfrastruktúra koncepciója; <http://budapest.hu/Documents/V%C3%A1ros%C3%A9p%C3%ADt%C3%A9si%20F%C5%91oszt%C3%A1ly/II.%20k%C3%B6tlet%20-%20Koncepci%C3%B3.pdf>

24 <https://www.muenchen.de/sehens-wuerdigkeiten/muenchen-in-zahlen.html>

25 http://www.lscgrowthcommission.org.uk/wp-content/uploads/2016/06/CASE_STUDY_-_GREATER_MUNICH.pdf

26 STEP 2025 Vienna <https://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/studien/pdf/b008379b.pdf>

4. ábra/fig.:

Bécs és térsége
zöldhálózat-fejlesztési és -védelmi koncepció (STEP 2005) / City region green structure, Vienna (STEP 2005)

(FORRÁS/SOURCE:

[HTTPS://WWW.WIEN.GV.AT/STADTENTWICKLUNG/STRATEGIEN/STEP/STEP05/DOWNLOAD/PDF/STEP-KAPITEL4-5.PDF](https://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/strategien/step/step05/download/pdf/step-kapitel4-5.pdf))

Methods

In our research, we analyzed and compared the answers, reactions how Vienna, Rennes, Munich and Budapest try to control urban sprawl.

Munich is Germany's most productive urban center. Its inhabitants counts for 1.539.298 and its total urban area 310.71 km². Metropolitan region Greater Munich is one of eleven metropolitan regions in Germany, consisting of the agglomeration areas of Munich, Augsburg, Ingolstadt, Landshut, Rosenheim and Landsberg am Lech. The metropolitan region is notable for the fact wealth is very evenly distributed between the City and the region. Area: 27,700 km² (40% of the state of Bavaria), Population: 5,203,738 (42% of the Bavarian population). The Functional Urban Area (FUA) of Munich covers an area of 5,500 km² and in 2004 with 2,531,706 inhabitants.²⁴ It covers the capital of Munich, all 185 cities, markets and municipalities and the 8 counties in the region of Munich. The FUA is equal to the Regional Planning Association Munich (RPV), which is the legally planned association of municipalities.²⁵

Vienna 414 km² and has a population of 1,55 Million. The city of Vienna has the dual status of being a city and a State at the same time, but the functional area of the city goes beyond the administrative borders and covers parts of Lower Austria, especially in the southern part. Vienna is part of a cross-border integration zone: CENTROPE, which integrates the agglomeration zones of Vienna, Bratislava (Slovakia) and Győr (Hungary).²⁶ The FUA covers 9180 km².

The city of **Rennes** is the smallest among the analyzed areas, it counts 216 268 inhabitants and it's area is 50,39 km². We have chosen this city

region because of its dynamic growth and the special initiatives for controlling urban development. The case of Rennes as France is unique, as the French local administration system is highly fragmented; more than 36 000 communities exist. To reduce the disadvantages of this fragmented system inter-communal co-operations have a long tradition. 2 600 supra-municipal cooperations function in the country, which is really important in the field of spatial and landscape planning as well. The tasks and responsibilities of the supra-municipal cooperations are defined by legal rules.

The most common forms of cooperations:

- supra-municipal cooperations:
  - CU: communauté urbaine: urban supra-municipal cooperation.
  - CA: communauté d'agglomération: agglomeration supra-municipal cooperations.
  - CC: communauté des communes: rural supra-municipal cooperations.
- "landscape units" ("pays").

Region of Rennes is covered by several cooperation networks. Rennes has the status of pays created under the Voynet law in 1999. This means an area whose inhabitants share common geographical, economic, cultural, or social interests, who have a right to enter into communal planning contracts.²⁷ The pays counts 77 communities, covers 1145 km² with 508 761 inhabitants. It covers four smaller intercommunal cooperation and the intercommunal cooperation zone of Rennes (named Rennes Métropole). The FUA covers an even larger area (3 747,3km² with 719 840 inhabitants and 140 settlements.²⁸

70% of the agglomeration's population, a total of 1,734,000 inhabitants, live in the 525km² area of

²⁴ <https://www.muenchen.de/sehens-wuerdigkeiten/muenchen-in-zahlen.html>
²⁵ http://www.lscgrowthcommission.org.uk/wp-content/uploads/2016/06/CASE_STUDY_-_GREATER_MUNICH.pdf

²⁶ STEP 2025 Vienna <https://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/studien/pdf/boo8379b.pdf>

²⁷ Korom A. (2014): A Franciaországi kistérségi együttműködések szerepe a terület- és vidékfejlesztés rendszerében, Doktori (Ph.D.) értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Földtudományok Doktori Iskola

²⁸ <http://www.paysderennes.fr>

lis együttműködési rendszer jött létre, mert a francia helyi közigazgatási rendszer széttagolt, több mint 36 000 helyi közösség/település létezik az országban. A helyi közösségek közötti együttműködések viszont hagyományosak és erősek. 2600 településközi együttműködés van az országban, amelyek fontos szerepet töltenek be a tájtervezésben és a területi tervezésben. Hatáskörüket, feladataikat jogszabályok határozzák meg. Rennes térségét is többszintű együttműködési rendszerek fedik le. A főbb együttműködési formák:

- településközi együttműködések:
  - *CU: communauté urbaine*: nagyvárosi térségi közösség
  - *CA: communauté d'agglomération*: agglomerációs térségi közösség
  - *CC: communauté des communes*: települési közösségek
- "tájegységek" ("pays")

Rennes 1999-ben a Voynet-törvény alapján létrehozott *pays* (tájegység) státuszt kapott, ami olyan területegységet/együttműködési rendszert jelent, amelynek lakói közös földrajzi, gazdasági, kulturális vagy társadalmi érdekekkel rendelkeznek, akiknek joguk van a közösségi tervezési szerződések megkötésére.²⁷ A *pays* (tájegység) 77 helyi közösséget fog össze, és 1145 km²-t foglal magába, 508 761 lakossal. Négy kisebb, közösségek közötti együttműködést és a Rennes (*Rennes Métropole*) nevű nagyvárosi együttműködési zónát öleli fel. Az FVT még nagyobb területet fed le (3747,3 km²) 719 840 lakossal és 140 településsel.²⁸

A budapesti agglomeráció lakosságának 70%-a, összesen 1.73 millió lakos a főváros 525 km²-es területén él. A törvény által meghatározott agglomerációs övezet 81 települést tartalmaz. A budapesti agglomerációs övezet Pest megyében található, melynek területe megegyezik a Közép-magyarországi régióval. Nagyon erős térbeli koncentrációt tapasztalhatunk, hiszen a fővárosi agglomeráció Magyarország teljes terüle-

tének 2,7% -át teszi ki, 2,5 millió lakosa pedig az ország teljes népességének egy-negyede. Az FVT területe 6393 km².

Kutatásunkban elemeztük a nagyvárosi területek adminisztratív és irányítási rendszerét. Összehasonlító elemzést végeztünk a városok terjeszkedési stratégiáiról és az agglomerációs övezetek vagy városkörnyéki régiók területi stratégiáiról, választ remélve arra a kérdésre, hogy hogyan próbálnak a térségek választ adni az ökológiai értékek védelmének kihívásaira. Vizsgáltuk, hogy az agglomerációs térség rendelkezik-e önálló tervezési jogszabályokkal rendelkező intézménnyel, készülnek-e önálló tervek a térségre, továbbá milyen egyedi tájterv, zöldinfrastruktúra-terv készült vagy létezik-e egyedi szabályozás a beépített területek növekedésének kordában tartására.

Kutatásunkban európai adatbázisokat használtunk. Az Európai Környezetvédelmi Ügynökség által kidolgozott Urban Atlas (Városi Atlasz) segítette a 2006-tól 2012-ig terjedő időszak felszínborítási változásait összehasonlítani a vizsgált nagyvárosi régiókban. Vizsgáltuk az FVT-régiók felszínborítási változásainak mértékét és irányát a természetes-től a mesterséges felé, illetve fordítva.

Eredmények

Mind egyik városi régióban nőtt a beépített területek aránya a vizsgált időszakban (2006-2012), és minden esetben fokozott igény mutatkozik a jövőben is további fejlesztésekre. A fejlesztési igények és népességnövekedési előrejelzések azonban különbözőek: annak ellenére, hogy Rennes a legkisebb agglomerációs térség, a következő 30 évben várhatóan megduplázza lakosságát (485 000-ről 800 000 lakosra), és a bécsi régióban is előreláthatólag 400 000 fős növekedési ütemmel lehet számolni. Rendkívül fontos tehát, hogy ezek a régiók milyen eszközöket használnak a városi terjeszkedés ellenőrzésére és a városfejlesztés fenntartható irányítására.

27 Korom A. (2014): A Franciaországi kistérségi együttműködések szerepe a terület- és vidékfejlesztés rendszerében, Doktori (Ph.D.) értekezés, Szegedi Tudományegyetem, Természettudományi és Informatikai Kar, Földtudományok Doktori Iskola

28 <http://www.paysderennes.fr>

Budapest. Budapest agglomeration zone defined by act contains 81 settlements. Budapest agglomeration zone is located in Pest County which area is equal to the Central-Hungarian Region. Budapest's urban agglomeration represents 2.7% of Hungary's entire land mass and its 2.5 million inhabitants make up one quarter of the country's total population. The FUA 6393 km².

We analyzed the administrative and governance structure of each of the metropolitan areas. We carried out a comparison analysis of spatial strategies of the core cities and agglomeration zones or regions around the city looking for answers for the challenge of urban sprawl and protection of ecological values. We analyzed whether a regional institution with planning authority for the agglomeration zone exists, special plans are elaborated, or any landscape plan, green infrastructure plan was elaborated, or any special regulation exists for controlling urban sprawl.

We used European datasets. The Urban Atlas elaborated by the European Environmental Agency helped us to compare the land development between 2006 and 2012 in the surveyed metropolis regions. We analyzed the ratio of changes in the case of our FUA regions and direction of changes, from natural, semi-natural to artificial or reversed.

Results

All study areas suffer continuous loss of unbuilt areas and planners are forecasting more development. The need and prognosis for population growth is different. In spite of the fact that Rennes is the smallest agglomeration zone it expects to double the population in the next 30 years (from 485 000 to 800 000 inhabitants) and just for comparison Viennese region also forecasts also approximately a growth rate of 400 000 in population number, but has a much larger overall population. It is highly

relevant what kind of tools these regions use to control urban sprawl and to guide urban development in a sustainable way.

1. MAIN TOOLS AND INSTITUTIONS OF SPATIAL MANAGEMENT AND CONTROL OF URBAN SPRAWL

Functional urban area – administration – planning authority

A very important question is whether a metropolitan governance system exists with planning responsibilities in the agglomeration zone. In many cases there is no planning authority for the functional agglomeration zone. Just in the case of Munich is to the planning association equal to the area of FUA and in case of Rennes there are two planning associations. The FUA is equal to the Regional Planning Association Munich (RPV), which is the legally planned association of municipalities. The main task of the RPV is to coordinate the spatial development of the Munich region across disciplines. It draws up a regional plan for this purpose and coordinates the regional interests.

The case of Rennes is unique, all the pays and the metropolitan inter-communal region has planning authority adopting strategic plans and local planning regulations. The plans and actions for the agglomeration zone were conducted by a private agency Audiar, which for nearly 45 years, has been a place of exchange and intermediation between the actors of planning of the agglomeration.

Vienna and the municipalities of Lower Austria do not have a common inter-municipal planning body due to political reasons, but they have a co-operation platform: the Vienna *Stadt Umland Management* (SUM), which was founded in 2006 and coordinates between Vienna and 60 settlements and the States (*Länder*) of which Vienna is one and Lower Austria. As Austria is a federal

5.a ábra/fig.:
A földhasználat változásai a FUA régiókban és városi léptékben (Rennes, München)- mesterséges irányú változások (piros), természetesebb állapotba történő

változás (zöld) / Land use changes in the FUA regions, and focusing on city level (Rennes, Munich)- red- changes into developed direction, green-changes into more natural condition

(FORRÁS/SOURCE: URBAN ATLAS, CHANGES 2006-2012. EUROPEAN ENVIRONMENTAL AGENCY)
5.b ábra/fig.:
A földhasználat változásai a FUA régiókban és városi léptékben Bécs,

Budapest) - mesterséges irányú változások (piros), természetesebb állapotba történő változás (zöld) / Land use changes in the FUA regions, and focusing on city level (Vienna, Budapest)- red- changes

into developed direction, green-changes into more natural condition
(FORRÁS/SOURCE: URBAN ATLAS, CHANGES 2006-2012. EUROPEAN ENVIRONMENTAL AGENCY)

1. A VÁROSI TERJESZKEDÉS TERÜLETI IRÁNYÍTÁSÁNAK ÉS ELLENŐRZÉSÉNEK FŐ ESZKÖZEI ÉS INTÉZMÉNYEI

Funkcionális városi térség - igazgatási - tervezési hatóság

Nagyon fontos kérdés, hogy létezik-e egységes nagyvárosi irányítási rendszer az agglomerációs övezetben. Sok esetben nincs tervezési jogkörökkel felruházott intézmény az agglomerációs zónában. Csak München esetében egyezik meg a tervezési társulás az FVT területével, Rennes esetében pedig két tervezési társulás is működik, átfedve egymást. A funkcionális városi térség megegyezik a müncheni Regionális Tervezési Szövetséggel (RPV), amely az önkormányzatok jogilag elismert szövetsége. Az RPV fő feladata a müncheni térség területi fejlődésének összehangolása és a koordináció a különböző ágazatok között. E célból regionális tervet készít és koordinálja a regionális érdekeket.

Rennes egyedülálló abból a szempontból, hogy a *pays* és a nagyvárosi településközi együttműködési régió is rendelkezik tervezési jogokkal felruházott intézménnyel, amely stratégiai tervet és helyi szabályozást fogad el. Az agglomerációs zónára vonatkozó tervet és akcióprogramokat az *Audiar* ügynökség készíti el, ami bő négy évtizede a közös kommunikációs platform az agglomerációtervezés szereplői számára.

Bécs és Alsó-Ausztria önkormányzatai politikai okokból nem rendelkeznek közös önkormányzati tervező testülettel, de van egy koordinációs szervük: a bécsi *Stadt Umland Management* (SUM), amelyet 2006-ban alapítottak Bécs és további 60 település, valamint az érintett tartományok (Bécs és Alsó-Ausztria) közötti koordináció biztosítására.

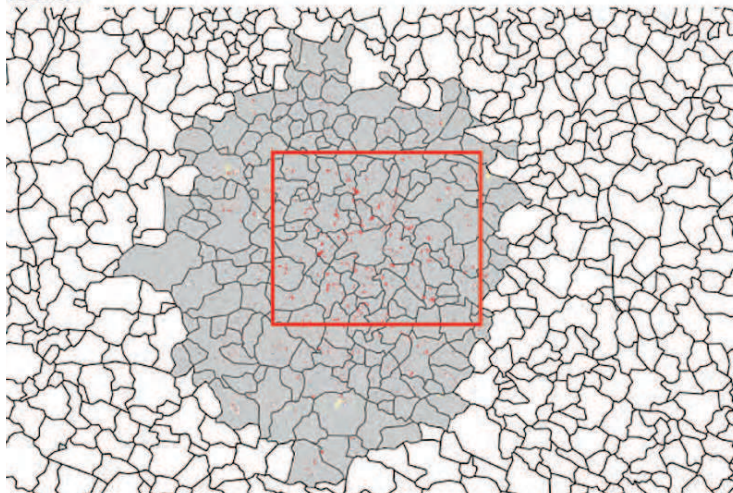
Mivel Ausztria szövetségi állam, minden tartomány eltérő városi tervezési jogszabályokkal rendelkezik. A SUM-nak önmagában nincs döntési jogköre. A finanszírozást Bécs és Alsó-Ausztria közösen adja, fedezi a fenntartási költségeket, valamint a közlekedési és környezetvédelmi kérdések összehangolását. Alapvetően projektalapú az együttműködés Bécs városa és Alsó-Ausztria önkormányzatai között.²⁹ Makro-regionális szinten további együttműködési formák léteznek, mint a „Keleti Tervezési Szövetség” (*Planungsgemeinschaft Ost*), amely összekapcsolja Burgenland, Alsó-Ausztria tartományait Béccsel. A szövetség egy kisebb funkcionális zónát határozott meg, a „Városregió+”-t (*Stadtregion +*), amely Bécs 23 kerületét, Alsó-Ausztria 205 városát és Burgenland 63 települését tartalmazza.

A Budapesti Agglomerációban nincs regionális hatóság vagy önkormányzat, azonban az állam meghatározta az agglomerációs övezetbe tartozó településeket, és törvényt fogadott el az agglomeráció térszerkezetéről (Budapesti Agglomeráció Területrendezési Terve (2005. évi LXIV. törvény), ma a Magyarország és Egyes Kiemelt Térségeinek Területrendezési Tervéről szóló 2018. évi CXXXIX. törvény része). Sajnos a terv törvénybe iktatása előtt nem vezettek be moratóriumot, és a helyi önkormányzatok sikeresen lobbiztak saját fejlesztési céljáiért, ami jelentősen gyengítette a terv eredeti céljait. A terv alapvetően a szabályozási kérdésekre koncentrált, a fejlesztési tevékenységek összehangolása, az együttműködés ösztönzése nem feladata.

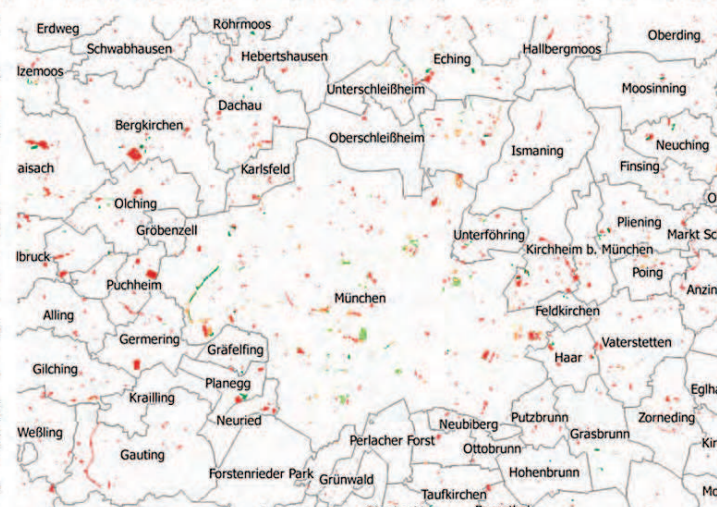
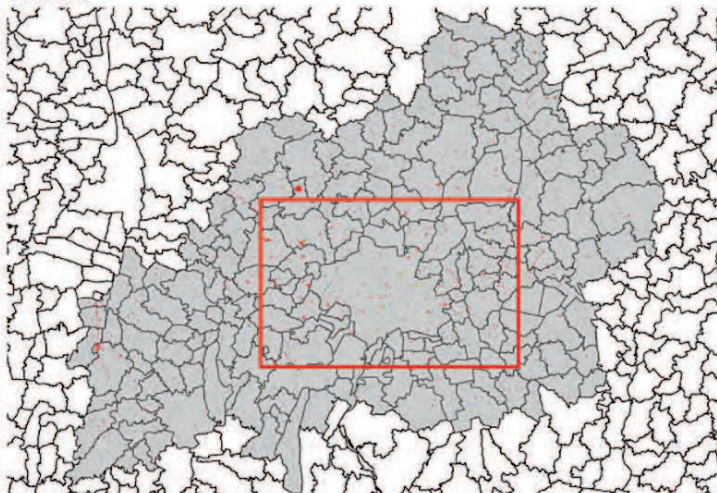
Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy közös tervezési tevékenység elsősorban Münchenben és Rennes-ben működik. Bécsben erős együttműködési mecha-

²⁹ STEP 2025 <https://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/studien/pdf/boo8379b.pdf>

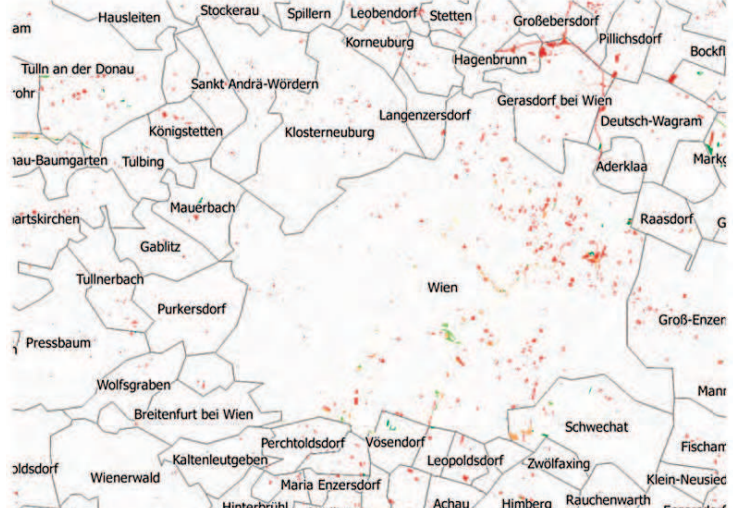
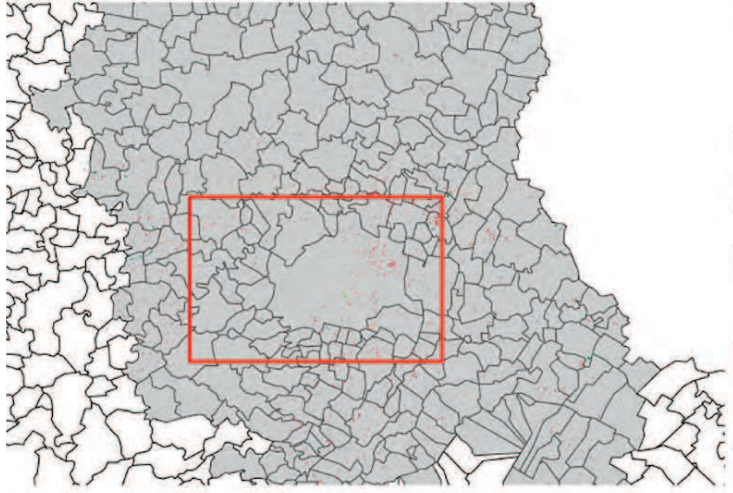
Rennes

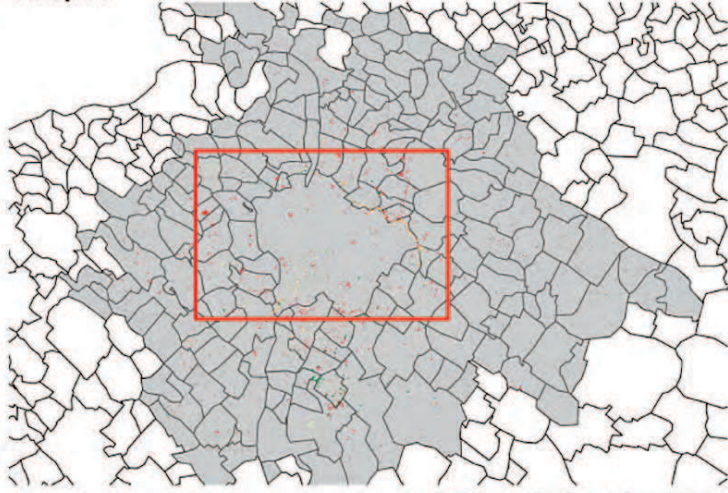
Munich

Vienna

Budapest

nizmus létezik. A budapesti térségben határozott top-down szabályozás van, ami ugyanakkor – eredeti céljától eltérően – nem bizonyult túl szigorúnak.

Speciális eszközök a városi terjeszkedés szabályozására

Rennes Metropolisz térsége földhasználati előírásokat határozott meg (ZAC, 1970) és koordinál az érdekelt felek és a tervezők között a városi terjeszkedés mérséklése érdekében. Modellkezedményezésként elindult a BIMBY program, „Build in My Back Yard” (Építs a hátsó kertemben!). Kutatások igazolják, hogy a kertés házakban élők gyakran már nem igénylik az eredeti nagy tereket, így a hátsóudvaros telkeken újabb beépítéssel csökkenthető a városi területek terjeszkedése és a zöldmezős beruházások területigénye.³⁰ A kezdeményezés nem új, városi területek beépítettségének intenzifikációjára itt-hon is találunk példákat, az 1960-as évektől tömbbelsőket feltáráásával új tömböket építettek (Eger, Jászberény).

Speciális eszköz Németországban az úgynevezett öko-kontó. 2004 óta a települések „előkompenzációs” tartalékokat képezhetnek a kompenzációra alkalmas területekből, ahol az értéknövelő intézkedéseket a kompenzációra kötelezett beruházók pótdíjfizetéseiből finanszírozzák. A „tájtervek” alapján a helyi közösségek meghatározzák az ökológiai kompenzációs területeket és intézkedéseket, mint például a München északnyugati részén található vizes élőhelyek és kisvízfolyások helyreállítása esetében.³¹

Bécs és Alsó-Ausztria Régióban a német öko-kontó mintájára új eszközként bevezették a „tájkontó”-t a környezetvédelmi kompenzációs lehetőségek biztosítására, elsősorban az infrastruktúraépítésekhez kapcsolódóan. A cél a „Beavatkozás-Kiegyenlítés-Szabályozás” („Eingriffs-Ausgleichs-Regelung”) elvrendszer megvalósítása a negatív hatások minimalisra csökkentése érdekében.³²

2011-ben a Budapesti Agglomeráció Területrendezési Terv (BATrT) módosításának célja a városi terjeszkedés szabályozási eszközökkel történő szigorúbb ellenőrzése volt (az új beruházások helyének korlátozása, a települési terület növekedésének 2%-os maximálása). A szabályozás új eszközként a területcserét teszi lehetővé, azaz egy település beépítésre szánt területe egy másik település potenciális növekményének terhére nőhet, de összességében a települési terület nem változhat.

2. ZÖLDÖV- / ZÖLDINFRASTRUKTÚRA-STRATÉGIÁK

A vizsgált nagyvárosi régiókban a zöldinfrastruktúra fejlesztése kiemelten fontos, bár a zöldhálózati elemek elérhetősége eltérő (1. ábra). Minden régióban létezik egy zöldövezetstratégia, kivéve Budapestet, ahol az agglomerációs területrendezési terv készítése során be akarták vezetni a zöldövezet fogalmát; végül ez nem került be a tervbe, de erős szándék él a városi terjeszkedés kontrolljára, az erdők, a mezőgazdasági területek védelmére.

Rennes nagyvárosi térségében zöldövezet hoztak létre a mezőgazdasági területek védelmére. A város fejlődését egy policentrikus modell alapján irányítják, amely az „Archipelago City”/„szigetvilág” mintáját követi, tehát policentrikusan, szigetszerűen irányítja az új beruházások elhelyezését. A Rennes pays (tájegység) egy „zöld- és kékhálózatot” hozott létre, amely védi a természeti örökséget, a tájképet és a Bocage hagyományos tájkarakterét, a legelők és erdők mozaikos rendszerét (2. ábra). A város létrehozott egy zöldutatót a természet és rekreációs lehetőségek feltárása érdekében.

A müncheni városi régióban a regionális terv tájvédelmi programot ad meg a német tájtervezési gyakorlatnak megfelelően. A város körüli szabad területek nagy részét zöldövezetnek nevezik (3.a. ábra). A zöldövezet Németországban

³⁰ Vigneron, Rémy, Caraire, Denis, Miet, David 2019: BIMBY, Modeling, civic empowerment and invitation of a new profession In: Oswald Devisch, Liesbeth Huybrechts, Roel De Ridder: Participatory Design Theory: Using Technology and Social Media to Foster Civic Engagement, Routledge

³¹ Pádárné Török Éva (2014): Tájvédelmi elvek alkalmazása a településtervezés módszertanában, Doktori Értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola http://phd.lib.uni-corvinus.hu/806/1/Padame_Torok_Eva.pdf; Pauleit S., Oppermann B. (2002): Greenstructure in a booming city region: assessment of the resource, its main challenges and the planning response - the case of Munich; Collingwood Environmental Planning Limited and Institute for European Environmental Policy (IEEP) (2014): Evaluation of the Biodiversity Offsetting Pilot Phase - Defra project code: WC 1051; Sub Report A review of recent biodiversity offsetting practice in Germany; Final Report, February 2014 <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/806/>

³² http://www.stadt-umland.at/fileadmin/sum_admin/uploads/Landschaftskonto/Endbericht_010211.pdf

state all the *Länder* have different Urban Planning Law. The SUM has no decision power as such, furthermore funding is coming equally from Vienna and Lower Austria, and covers maintenance expenses, harmonizing transport and environmental issues. Regional planning and planning between the city of Vienna and the municipalities of Lower Austria is mainly based on single projects.²⁹

On greater regional level further co-operation platforms exists as Planning Association East integrating Burgenland, Lower Austria and Vienna. The Planning Association defined a smaller functional zone the Cityregion+ (Stadtregion+) which contains 23 districts of Vienna, 205 municipalities from Lower Austria and 63 from Burgenland.

Budapest agglomeration zone does not have any regional authority, but the state defined the agglomeration zone and an act forms the framework for spatial development (Act LXIV on Spatial Planning in the Agglomeration of Budapest in July, 2005). The land use zoning plan tried to control the authority of local governments especially in the field of urban sprawl. Unfortunately local governments lobbied successfully for their interest which stripped the regional plan from its original aims.

So common planning activities can be found mostly in region of Munich, Rennes. In Vienna, there is a strong cooperation mechanism. In the Budapest region more a top-down development control exists which finally despite its original aim hasn't become too strict regulation.

Special tools for controlling urban sprawl

In Metropole of Rennes through land use regulations (ZAC, introduced in 1970) and cooperation between stakeholders and planners the region controls urban sprawl. As a model initiative the BIMBY program is launched, "Build In My Back Yard". There is a changing

attitude about single-family house neighborhoods, several researches show that people living in single-family houses often do not really use/need this space and densifying these areas by building backyard cottages is hoped to ease the pressure of greenfield investments.³⁰

A special tool is in Germany the so called eco-accounts (Ökokonto). Since 2004 German municipalities have been able to set up eco-accounts a special land banking system to store and use offsets that address their development impacts. Based on the landscape program local communities define pre-compensation areas where ecologic compensation and mitigation measures can be taken; an example of such areas in **Munich** are a fenland area in the northwest to restore wetlands and small streams.³¹

Initiated by SUM **Vienna** and Region Lower Austria has introduced a new tool the *Landschaftskonto* for environmental compensation, based on the German instrument especially related to infrastructure building. The main goal of it is to reduce the negative effects according to the terms of "Intervention-Compensations-Regulations" („Eingriffs-Ausgleichs-Regelung“).³²

The spatial structure of the **Budapest** agglomeration is regulated by the Spatial Plan of the Budapest Agglomeration (BATrT). In 2011 the goal of the amendment of the BATrT was to control urban sprawl using regulatory instruments (controlling the location of new investments, limiting urban growth in 2%). As a new tool, land exchange makes structural corrections possible, a settlement can increase the areas for development using the potential of another settlement.

2. SPECIFIC GREEN BELT/ GREEN INFRASTRUCTURE STRATEGIES

In all the analyzed metropolitan regions the improvement of green infrastructure

²⁹ STEP 2025 <https://www.wien.gv.at/stadtentwicklung/studien/pdf/boo8379b.pdf>

³⁰ Vigner, Rémy, Caraire, Denis, Miet, David 2019: BIMBY, Modeling. civic empowerment and invitation of a new profession In: Oswald Devisch, Liesbeth Huybrechts, Roel De Ridder: Participatory Design Theory: Using Technology and Social Media to Foster Civic Engagement, Routledge

³¹ Pádárné Török Éva (2014): Tájvédelmi elvek alkalmazása a településtervezés módszertanában, Doktori Értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Tájépítészeti és Tájökológiai Doktori Iskola http://phd.lib.uni-corvinus.hu/806/1/Padarne_Torok_Eva.pdf; Pauleit S., Oppermann B. (2002). Greenstructure in a booming city region: assessment of the resource, its main challenges and the planning response - the case of Munich; Collingwood Environmental Planning Limited and Institute for European Environmental Policy (IEEP) (2014): Evaluation of the Biodiversity Offsetting Pilot Phase - Defra project code: WC 1051; Sub Report A review of recent biodiversity offsetting practice in Germany; Final Report, February 2014 <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/806/>

³² http://www.stadt-umland.at/fileadmin/sum_admin/uploads/Landschaftskonto/Endbericht_010211.pdf

1. táblázat/table:

Az Urban Atlas adatai alapján készült indikátorrendszerünk, amely a megváltozott földhasználati jellemzőket és a változás irányát mutatják / Data based on the Urban Atlas, summarizing the

changed land uses and indicator about the direction of changes (as a calculated index, the negative value show change from natural to artificial state)

* 1. Legnagyobb új területhasználat (km²): Ipar, kereskedelem, honvédelem

és magánterület / 1st largest new area (km²) Industrial, commercial, public, military and private units

** Számított indexként a negatív érték a természetestől a mesterséges állapot felé történő elmozdulást mutatja /

The index show the direction of changes of land cover forms, negative value show changes into developed direction

FUA	Össz FUA terület km ² / SUM FUA Area km ²	Össz változás, terület FUA (km ²) / Total Area of change in FUA (km ²)	Változás százalék, FUA (%) / Percentage of change in FUA (%)	1. legnagyobb új terület-használat (km ²)* / 1st largest new area (km ²)*	2. legnagyobb új terület-használat 2012-re / 2nd largest new type by 2012	2. legnagyobb terület-használat (%) / Ratio of 2nd largest type within changes (%)	Változás iránya ** / Direction of changes**
Rennes / Rennes	3820	61,759166	1,6	10,4	Nem összefüggő városi terület / Discontinuous low density urban fabric	15,0	-37 846 360
München / Munich	5499	47,754149	0,9	8,4	Építési terület / Construction sites	10,0	-18 126 570
Bécs / Vienna	9180	48,192647	0,5	8,5	Bányák és hull. lerakók / Mineral extraction and dump sites	11,4	-26 907 350
Budapest / Budapest	6393	53,607508	0,8	7,2	Gyorsforgalmi utak / Fast transit roads and associated land	8,9	-13 794 580

azonban többnyire a fejlődés irányításának eszköze, és nincs korlátozás az intenzív mezőgazdasági gyakorlat és más gazdasági tevékenységek esetében.

Budapesti Agglomeráció területrendezéséről szóló törvénynek nincs külön zöldövezeti koncepciója, de szigorú előírások vonatkoznak a mezőgazdasági területek, az erdők és összességében az ökológiai hálózat, mint a megmaradt természeti vagy természet szerű területek védelmére (3.b. ábra). Az egyeztetési folyamat során elvérzett a zöldövezet direkt megjelölése a tervben.

Bécs városa szigorú zöldövezeti szabályozással rendelkezik. Már 1905-ben indult egy kezdeményezés a „Bécsi erdők és rétek övének” védelmére a *Wienerwald* erdőségeinek megvédésével. Ezután lépésről lépésre kisebb zöldfelületeket jelöltek ki védelemre és kapcsoltak be a bécsi zöldövezetbe, amely a város területének felét teszi ki. Regionális szinten számos stratégiát, tervet dolgoztak ki az ökológiai hálózat javítására és élőhelyfejlesztésre, de pénzügyi okok miatt, vagy a zöld projektek alacsony politikai súlya miatt ezek a tervek nem mindig épültek be a területi tervekbe.

A természetvédelem erős eszköz a nagyvárosi régiókban, különösen Budapest és Bécs környékén, ahol nagy kiter-

jedésű Natura 2000 területek és Nemzeti Parkok veszik körül a várost. A Bécs körüli zöldövezet magterületeit képezi a *Donau-Auen* Nemzeti Park (1996) és az UNESCO által 2005-ben bioszféra-rezervátumként elismert *Wienerwald*. A szigorúan védett területek mellett a zöldövezet alkotják még Bisamberg szőlőkertjei és a „Heurigen”-ek, a Marchfeld síksága, a város éléskamrája, továbbá a Duna menti zöldfelületek (Duna-csatorna/ Duna-sziget, Öreg-Duna) és a teraszvidék a várostól délre (Goldberg, Laarberg, Wienerberg) (4. ábra).

Budapest térségében a Duna-Ipoly Nemzeti Park fedi le az ökológiai értékű területeket, amik egyúttal fontos rekreációs területek az agglomerációban élők számára.

München és Rennes térségében kisebb arányban fordulnak elő természetvédelmi területek.

3. A TERÜLETHASZNÁLATI VÁLTOZÁSOK MÉRTÉKE ÉS IRÁNYA A FUNKCIONÁLIS VÁROSI TÉRSÉGEKBEN

Az *Urban Atlas* szerint a nagyvárosi régiók eltérő sebességgel fejlődnek, de minden esetben a városi területek

is a priority although the availability of green network elements are different (Fig. 1.). In all regions some kind of green belt strategy exists with the exception of Budapest but there was an intention to introduce the green belt strategy but finally it was left out from the plan, but there is a strong intention for controlling urban sprawl protecting forests and agricultural areas.

Rennes Metropole has created a green belt to protect the agricultural lands. The city is growing with a polycentric model pursuing the goal of "Archipelago City". The Pays of Rennes has created a Green and Blue Network to protect natural heritage, the landscape and the traditional landscapes of Bocage a terrain mixed of pasture and woodlands (Figure 2.). The city created a greenway enhancing nature and recreational possibilities in the city, and ecological corridors between waterways and the river.

In Munich city region, the regional plan includes a landscape program. Most of the open spaces around the city are designated as green belt areas (Figure 3.a.). However, greenbelts are mostly an instrument to control development whereas modern farming and a variety of other economic activities are not restricted in these green belts.

The act about the spatial plan of Budapest agglomeration does not have special greenbelt concept but there are strict regulations to protect agricultural areas, forests and other natural or semi-natural areas (Figure 3.b.). During the beginning of the planning process of the spatial plan of Budapest agglomeration there was a strong intention to create a greenbelt strategy but in the negotiation process it failed.

The city of Vienna has a strict green belt regulation which is one of the oldest greenbelts in the world. Already in 1905 the Viennese forest and meadows belt was initiated with the protection of Wienerwald. Afterwards step by step smaller green areas were protected and connected into the Viennese greenbelt which makes up half of the territory of the city. On regional level several strategies, plans were elaborated for improvement of ecological network and habitat development but because of financial reasons, or low political weight of green development projects, these plans and problematic integration of these plans into the spatial plans are not very effective.

Nature protection is a strong tool in Metropolitan regions, especially around Budapest and Vienna there are large Natura 2000 areas and National Parks surround the city. The *Donau-Auen National Park* (1996) and the Vienna Woods were designated a Biosphere Reserve by UNESCO in 2005 are core areas of the greenbelt around Vienna next to other landscape units as Bisamberg with its vineyards, „*Heurigen*”, the Marchfeld landscape, which is „the granary and vegetable garden” of the city, the Danube Zone (Danube Chanel/ Danube Island, actual Danube stream, Old Danube) and the Terrace Landscape in South of Vienna (Goldberg, Laarberg, Wienerberg) (Figure 4.).

In the region of Budapest the Danube-Ipel National Park cover the ecologically most valuable areas and serve as recreational destination for people living in the agglomeration. In Region of Munich and Rennes there are lower rate of Natura 2000 areas.

növekedését látjuk. Annak ellenére, hogy Rennes a legkisebb funkcionális városi terület, a leggyorsabb változást mutatja. A legnagyobb új földhasználati típus minden esetben az ipari, kereskedelmi egységeké, amelyek 7-10%-át alkotják a változásoknak (1. táblázat).

A legintenzívebb változást Rennes térségében tapasztalhatjuk (1. táblázat). A legtöbb esetben beépítést – azaz mesterséges irányú változást – látunk (5. ábra). Fontos cél az, hogy az új beépítéseket és az új beruházásokat a már beépített területekre, vagy területek mellé irányítsuk. Ez a stratégia jól megfigyelhető Rennes régiójában, ahol az új beruházások policentrikus elhelyezkedése a szomszédos települések beépített területéhez igazodik (6. ábra). A rehabilitációs projektek vagy közparkok rekonstrukciója, fejlesztése során a földhasználat természetes irányba is változik, különösen a városokban. Budapesten az Mo körgyűrű új pályája figyelemre méltóan kirajzolódik, itt a déli, nyugati és észak-keleti agglomerációs övezetben koncentrálnak a változások.

Münchenben az új építések mellett több zöldfelület-fejlesztés és egy zöldfolyosó-fejlesztés is kirajzolódik (7. ábra).

KÖVETKEZTETÉSEK

Hatékony tervezési stratégiák kidolgozását hátráltatja vagy megvalósulásukat akadályozza, hogy az adminisztratív regionális határok többsége nem követi a funkcionális városi térségeket (FUA) vagy az agglomerációs zóna határait. A regionális kormányzás fontos eszköz lehet az érdekek összehangolásában. Több esetben alulról induló kezdeményezéseket látunk a nyugat-európai nagyvárosoknál, amely elősegíti az érdekelt felek közötti együttműködést, miközben Budapest esetében van egy erős, felülről lefelé történő, központosított szabályozás. A Budapesti Agglomerációban hiányoznak a regionális

együttműködést ösztönző intézmények, sajnos emiatt az agglomerációs területi tervezési rendszer hiányos, „féloldalás”, a szabályozási pillér mellől hiányzik a fejlesztési megközelítés.

A városi területek növekedése a demográfiai változásoktól, a gazdasági növekedéstől, a szabályozási eszközöktől függően rendkívül összetett jelenség. A lakosság növekedése intenzívebb a nyugat-európai országokban, bár Budapest térsége pozitív demográfiai folyamatokkal jellemezhető. Budapestet nagy mértékben sújtotta az építőipart lassító gazdasági recesszió, az építési szektor azonban az elmúlt években ismét nagy lendületet kapott; eredményeink ezt a folyamatot még nem mutatják. A beépített területek növekedésének azonban még jelentős tartalékaik vannak, ezért szigorították a Budapesti Agglomeráció Területrendezési Tervét (BATrT) 2011-ben, a törvénymódosítás a mezőgazdasági művelésű területek rovására történő terület-igénybevétel további lassítását célozta meg azáltal, hogy a következő időszakra 3-ról 2%-ra csökkentette a „települési térség” bővítésének lehetséges mértékét. A BATrT 2005-ös elfogadása előtt ugyanis az önkormányzatok jelentős területeket jelöltek ki lakó- és gazdasági területek létesítésére, ezek jelentős részét azonban mind a mai napig nem használták fel.³³

A városok a településhierarchia különböző szintjein helyezkednek el. Rennes arányait tekintve sokkal kisebb, mint a többi város, de a leggyorsabban növekvő települési térség. Ezért nagyon nehéz feltárni az ellenőrző eszközök hatékonyságát, annak ellenére, hogy a városi terjeszkedés mérséklése minden nagyvárosi régióban kiemelt fontosságú.

Az elemzett városi régiók különböző táji adottságokkal és területi tervezési hagyományokkal rendelkeznek, és a tájvédelemnek más szerepe is van a területi politikában az egyes országokban. A tájvédelmi és környezeti szempontok mindenütt hangsúlyosan jelennek meg a

33 Pestterrv (2011): A Budapesti Agglomeráció Területrendezési Tervéről szóló 2005. évi LXIV. törvény-módosításának tervezete, az egyeztetések eredményei alapján átdolgozott dokumentáció második kötet

3. SCALE/RATIO AND DIRECTION OF LAND USE CHANGES IN THE FUNCTIONAL URBAN AREAS

According to the Urban Atlas the metropolitan regions are developing in different speed but all have shown growth of urban areas. In spite of the fact that Rennes is the smallest functional urban area it showed the fastest ratio of changes. In all cases the biggest new land use type were industrial, commercial, and government types of land use accounting for units 7-10 % of all changes (Table 1.).

The most intensive changes can be revealed in region of Rennes (Table 1). In majority we see changes into developed direction (Figure 4.). Mostly the main idea is to direct the changes and new investments along the built up areas. For example in Rennes region the polycentric location of new investments is due to aligning them to the built up area of neighboring settlements (Figure 6.). As rehabilitation projects or park reconstruction we can see also land use changes into natural direction especially in city areas. Around Budapest the new track of Mo ring road is remarkable, here development is focused in Southern, Western and North-Eastern agglomeration zone.

In Munich next to the new construction projects several green space development and green corridor development were elaborated in the last decades (Figure 7.).

CONCLUSION

The growth of urban areas is a highly complex phenomenon depending on demographic developments, economic growth and regulation tools. Population growth is stronger in Western-European countries, but region of Budapest is among the few regions in Hungary with positive demographic trends. But

Budapest greatly suffered during the economic recession, which slowed down the construction sector. The situation changed recently, but our data doesn't show still this development. There are still large areas designated for future development in the master plans of the municipalities which are still not in use, that is why the act on Budapest Agglomeration Spatial plan was modified in 2011, and the act tried to slow down the growth of urban areas by reducing the ratio of possible development areas from 3 to 2%.³³

The cities are in different level of the settlement hierarchy. Rennes is much smaller than the others but it is growing fastest. So it is highly difficult to reveal the effectiveness of the controlling tools, in spite of the fact that in all of the metropolitan regions controlling urban sprawl is a high priority.

The implementation of effective common planning strategies are hindered by the fact that mostly the administrative regional borders do not follow the FUA or metropolitan area. Regional governance could be an important tool, in several cases we see a bottom up approach, fostering co-operation of stakeholders meanwhile in case of Budapest there is a strong top-down regulation. Regional co-operation platforms are glaringly missing in the Budapest agglomeration, so the spatial planning system in our agglomeration zone is not complete, it is more like "one-sided", the development approach is missing just the regulation approach is not effective in fostering sustainable development.

The analyzed city regions have different landscape conditions, different spatial planning traditions, landscape protection has different role in the spatial policy. Usually the analyzed countries landscape and environmental issues are integrated into the spatial planning system, and landscape protection has a high priority but unfortunately the

33 *Pestterv (2011): A Budapesti Agglomeráció Területrendezési Tervéről szóló 2005. évi LXIV. törvény-módosításának tervezete, az egyeztetések eredményei alapján átdolgozott dokumentáció második kötet*

6

7

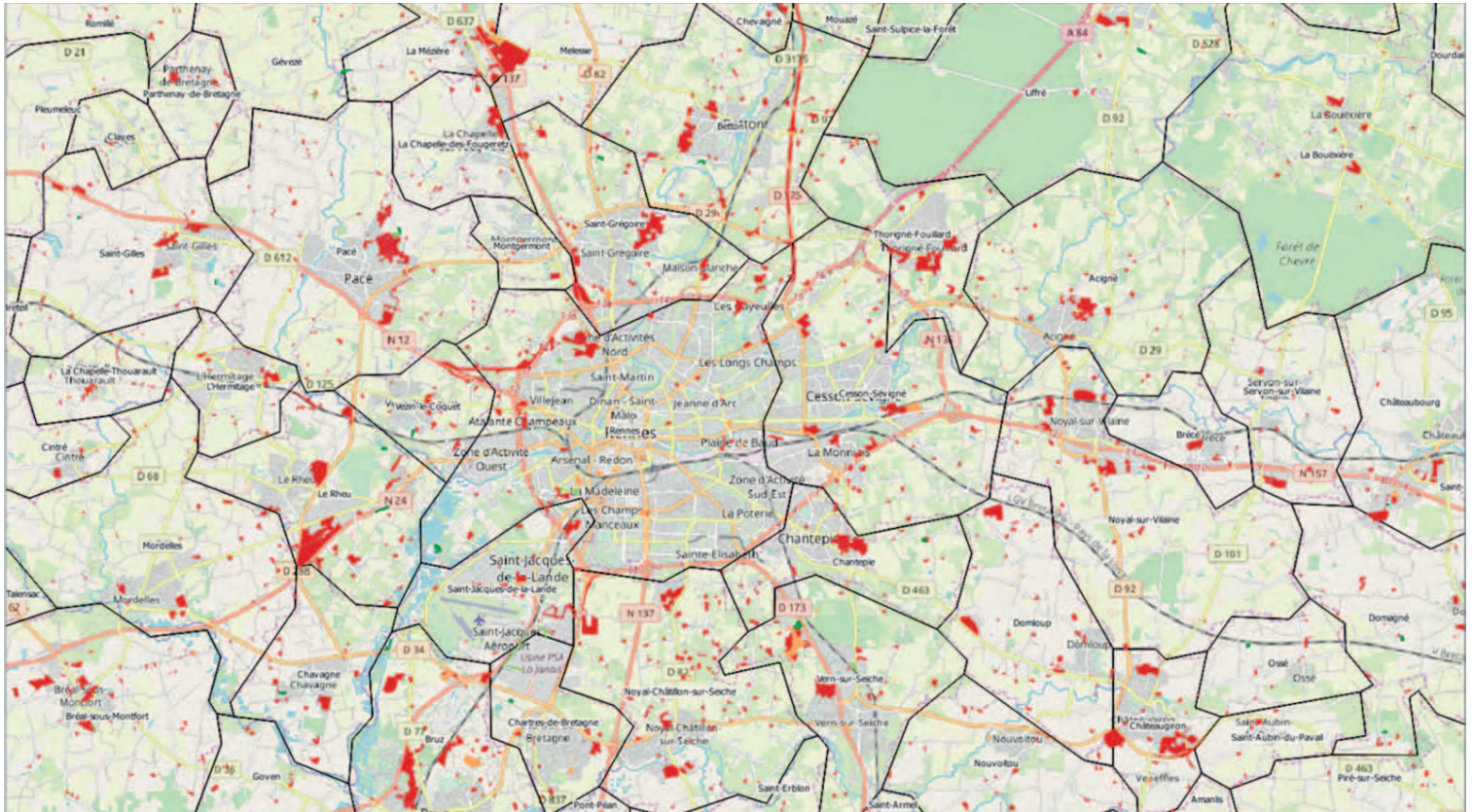
6. ábra/fig.: Az új fejlesztések a meglévő településszerkezethez igazodnak Rennes térségében / New developments are adjusted to existing built up areas in Rennes region

(FORRÁS/SOURCE: URBAN ATLAS, CHANGES 2006-2012. EUROPEAN ENVIRONMENTAL AGENCY)
7. ábra/fig.: Münchenben az új építések mellett több zöldfelület-fejlesztés

és egy zöldfolyosó-fejlesztés is kirajzolódik (szürke alap jobban kiemeli a zöld foltokat) / In Munich next to the new construction projects several green space development and green

corridor development were elaborated in the last decades (on the grey background the green patches are more visible)
(FORRÁS/SOURCE: URBAN ATLAS, CHANGES 2006-2012.

EUROPEAN ENVIRONMENTAL AGENCY)

területi tervekben, de az ellenőrző eszközök és intézkedések általában hiányosak és nem eléggé hatékonyak. Bár Németországban egy igazán érett, hierarchikus és a területi tervezésbe integrált zöldstruktúra-tervezés van, a szakértők szerint a „zöld szempontok” viszonylag alacsony prioritást élveznek a gazdasági és infrastrukturális kérdésekhez képest,³⁴ és ez hasonló probléma minden országban. Miközben léteznek olyan szabványok, amelyek a rekreációs területek fenntartását, fejlesztését szolgálják, az ökológiai célokat csak általánosságban fogalmazzák meg. A német rendszerrel szemben kritikaként szokták megfogalmazni, hogy túlzottan hierarchikus és szabványos, ami kevésbé alkalmas az egyedi igények kielégítésére. Az öko-kontó rendszer nem volt igazán hatékony a beépítés növekedésének kontrollálására, inkább a versengő területhasználatok közötti koordinációt segíti.³⁵

A zöldinfrastruktúra védelme és fejlesztése kulcsfontosságú eszköz a városi terjeszkedés szabályozásában, különö-

sen a városi és az agglomerációs ökológiai hálózatok összekapcsolásával, a zöldövezet kialakításával és fenntartásával. Ezért kellene a zöld stratégiáknak kiemelt prioritást kapniuk. A budapesti régió számára kiváltképp fontos lenne a szomszédos önkormányzatok együttműködésén alapuló regionális zöldövezet kidolgozása és kialakítása a városkörnyéki zöldhálózat csökkenésének megállításához. Mindez a várostérségek ökológiai és szociális fenntarthatóságának és élıhetőségének kulcsa lehet.

Fontos azonban leszögezni, hogy többféle eszköz együttes, összehangolt alkalmazása (szabályozás, állami, önkormányzati ösztönzők, együttműködés, lakosság bevonása, kompenzációs eszközök, zöldöv, zöldinfrastruktúra-fejlesztés stb.) hozhat eredményt a megállíthatatlannak tűnő városi terjeszkedés kordában tartására. A különböző országokban az eltérő társadalmi, gazdasági viszonyok miatt ráadásul egyes eszközök különböző hatékonysággal, eredményességgel alkalmazhatók. ©

34 Pauleit S., Oppermann B. (2002). *Greenstructure in a booming city region: assessment of the resource, its main challenges and the planning response - the case of Munich*

35 EUROPEAN COMMISSION DG Environment 2013: *News Alert Service, Thematic issue, Brownfield regeneration, Policies to limit urban sprawl compared, Science for Environment Policy, edited by SCU, The University of the West of England, Bristol* http://ec.europa.eu/environment/integration/research/newsalert/pdf/39si_en.pdf